

דיני החבלות בתורת התנאים

מאת

עמית גבריהו

ארבע פרשיות בתורה עוסקות באנשים הפוגעים זה בזה בלא לגרום למוות: שמ' כא 18–19 ('רק שבתו יתן ורפא ירפא'), שם 22–25 (פרשת דמי ולדות ו'עין תחת עין'), וי' כד 17–24 (הנספח לפרשת המגדף) ודב' כה 11–12 ('ושלחה ידה והחזיקה במבשיו'). שלוש מן הפרשיות פותחות בנוסחה 'כי יִנְצוּ [בשמ' כא 18–19: יריבן] אנשים', והפרשה בוויקרא באה אגב סיפור על שני אנשים שנאמר עליהם 'יִנְצוּ במחנה' (וי' כד 10).

קיבוצן של הפרשיות הללו יחד בתורה יצר כפילויות, ובמאמר זה אעמוד על שני דרכים שבהם קראו התנאים את הפרשיות הכפולות הללו כחלק מגוף ידע שלם ואחיד. מחלוקת בין בתי המדרש התנאיים בעניין האופן שבו יש להבין את היחס בין הפרשות הכפולות גרמה ליצירת דיני חבלות שונים בכל אחד מהם. שתי המערכות ההלכתיות החלוקות הללו משתקפות בפרק אחד במשנה, פרק ח במסכת בבא קמא, שבו הן צורפו יחד, באופן שיוצר צרימות וקשיים. עיון בדרשות התנאים לפרשיות העוסקות בחבלה בגוף חושף כיצד נוצרו הצרימות והקשיים שבמשנה, ובאמצעותו ניתן לשחזר את המקורות שמהם הורכב הפרק. בכך מאפשרים מדרשי התנאים ביקורת גבוהה והפרדת מקורות במשנה, ולאורם מתחדדים גם המניעים למעשה ההרכבה שיצר את הפרק במשנה באופן שבו הוא מונח לפנינו. קריאה זהירה מגלה ששולבו במשנה מקורות המשקפים

* המאמר מבוסס על ע' גבריהו, 'דיני החבלות בתורת התנאים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג. כתבתי עבודה זו בהנחייתו של מורי פרופ' מנחם כהנא, שגם קרא טיוטה של מאמר זה ושיפר מאוד את צורתו – תודתי העמוקה נתונה לו. במהלך הכנת העבודה נעזרתי במהדורתו של פרופ' דוד רוזנטל למשנת נזיקין (בדפוס), ותודתי לו על שחלק אותה עימי בטוב עין. תודה לד"ר הלל בייטנר, פרופ' רוני גולדשטיין, פרופ' ורד נעם, ד"ר יאיר פורסטנברג, ידידה קורן, פרופ' מנחם קיסטר (הקורא השני של עבודת המוסמך) ופרופ' ישי רוזן-צבי, שקראו טיוטות של מאמר זה, וכן לקוראים מטעם המערכת. ההפניות לספרא במאמר זה לקוחות מאתר 'מאגרים', ומבוססות על שיטתו של ש' נאה, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כהנים: ב. פרשות, פרקים, הלכות', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 59–104. במספור ההלכות הלכתי בעקבות מהדורת וייס, לשם התמצאות קלה בעמוד.

את שתי המערכות ההלכתיות, אך השיטה השלטת בהם היא זו שנוצרה בדבי ר' ישמעאל, והיא חדרה לחיבורים דבי ר' עקיבא, למשנה ולתוספתא בתיווכם של ר' יהודה ורבי. עיון בממצא התנאי כולו, תוך שימת לב לתהליכים המשפטיים והפרשניים המשוקעים בו, פותח צוהר לתסיסה האינטלקטואלית והפרשנית בבתי המדרש התנאיים.

במאמר שלושה חלקים. הראשון מוקדש לקריאת פרשיות החבלה במדרשי ההלכה דבי ר' ישמעאל. אני מראה בו שבבית מדרש זה נקראו ארבע הפרשיות שמניתי בראש המאמר כחלקים שונים בפרשה אחת, העוסקת כולה בדין 'החובל בחבירו'. כל פרשה מובנת כמוסיפה על חברתה 'דברים מחוסרים', ויחד הן יוצרות דין חבלות אחיד, שבמסגרתו החובל חייב בחמישה תשלומים שונים על כל חבלה וחבלה. בבית מדרש זה התחדשו תשלומים על צער ועל בושת כקטגוריות מובחנות.

חלקו השני של המאמר עוסק בשחזור שיטה הלכתית חלופית, שצמחה בבית מדרשו של ר' עקיבא. שיטה זו לא קראה את ארבע הפרשיות יחד, אלא למדה את כל דיני החבלות שלה מפרשה אחת, וי' כד 17–24. הפרשיות האחרות נקראו בבית מדרש זה כעוסקות בסעיפים שונים של דיני הרוצח. שיטה זו השתמרה באופן השלם ביותר בספרא, אך שרידיה השתמרו גם בחיבורים אחרים שמוצאם מבית מדרש זה – ספרי דברים והמכילתא דר' שמעון בן יוחאי.

בחלק השלישי, החותם את המאמר, אני מראה כיצד מקורות הנוקטים שיטות שנוצרו בבתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל שולבו זה לצד זה במשנה. אני גם מצביע על כך שהמשנה אימצה להלכה את שיטת דבי ר' ישמעאל והכפיפה אליה את המקורות דבי ר' עקיבא. אך המקורות הללו, משני בתי המדרש, אינם עומדים בליבו של הפרק במשנה, העוסק בהגדרת קבוצות של חייבים ופטורים בחבלה בגוף. פרק ח במשנת בבא קמא מתגלה אפוא כהרכבה של מספר מקורות, שלכל אחד מהם מוקד ענייני אחר.

סיפחתי למאמר שני דיונים קרובים. בנספח א אני עוסק בשיטת הקריאה של פרשיות החבלה העולה מקטע של חיבור שנמצא בקומראן, שכונה במחקר 'מדרש משפטים'; שיטה זו דומה לדעתי לשיטת הקריאה דבי ר' ישמעאל. בנספח ב אני משחזר את שיטתו הייחודית של התנא ר' אליעזר בן הורקנוס בקריאת חלק מפרשיות נזקי הגוף. ר' אליעזר היה סבור שבמקרים מסוימים יש לשלם 'עין תחת עין ממש', כלומר להחסיר את איברו של החובל תמורת זה של הנחבל. הוא סבר גם כי יש הבדל בעניין זה בין חובל מזיד, המשלם באיבריו, לבין חובל שוגג, המשלם ממון. שיטה זו נובעת מפתרון פרשני לריבוי פרשיות החבלה שבתורה, והיא אפוא אלטרנטיבה פרשנית לשיטתם של שני בתי המדרש התנאיים, בהם עוסק המאמר גופו.

א. דבי ר' ישמעאל

1. יצירת דין החבלות הכללי בדבי ר' ישמעאל במכילתא דר' ישמעאל ובדרשות ששרדו מן המכילתא לדברים עולה עיקרון פרשני שלפיו יש לקרוא את כל הפרשיות בתורה העוסקות בנוקי גוף כסעיפים בדין כללי של נזקי גוף. עליהם לחול אפוא יחד על כל חבלה וחבלה. במכילתא דר' ישמעאל דרשו:¹

וכי יריבון אנשים והכה איש את רעהו באבן או באגרף ולא ימות (שמ' כא 18–19) – למה נאמרה פרשה? לפי שהוא אומר: עין תחת עין שן תחת שן יד תחת יד רגל תחת רגל (שמ' כא 24) – אבל שבת וריפוי לא שמענו. תל' לו' וכי יריבון אנשים והכה איש וגו' אם יקום להתהלך² בחוץ וגו' ורפוא ירפא – בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרין בו.³

דרשה זו קובעת כי ההלכה הבסיסית, שעל החובל בחברו לשלם לו כנגד איברו, נמצאת בפסוק 'עין תחת עין'.⁴ הפרשה הנדונה (שמ' כא 18–19) מכילה הלכות נוספות העוסקות באותו הנושא, ש'לא שמענו' בפסוק ההוא, לכן 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרין בו'. שני הפסוקים צריכים להיקרא כאחד. מבנה דומה קיים בדרשה שמוצאה כנראה מן המכילתא לדברים, והמובאת במדרש הגדול לדב' כה 11:

כי ינצו אנשים (דב' כה 11) – למה נאמר? לפי שהוא אומר עין תחת עין, אבל לבושת לא שמענו. ת"ל כי ינצו אנשים – לכך נאמרה הפרשה.⁵

- 1 המכילתא מובאת כאן על פי עותק הגניזה המכונה עותק א, המסומן כאן ג'. ראו עליו: מ' כהנא, אוצר כתבי יד של מדרשי ההלכה: שחזור העותקים ותיאורם, ירושלים תשנ"ה, עמ' 41–43; ל' אליאס, 'המכילתא דר' ישמעאל על פי עותק מעולה מן הגניזה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו. להעתקתו של הקטע הנדון כאן ראו: מ' כהנא, קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה, עמ' 110–111. ואלו מקורות הקטע: כ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall Or. 24 (נויבאואר 151) (א); דפוס ראשון, קושטא רע"ה (ד); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 299 ebr. 1; ילקוט שמעוני, כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. b. 6 (נויבאואר וקאולי 2637) (ט); כ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית Cod. Hebr. 117 (פ); מדרש חכמים, כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים MS 4937a (מ).
להתהלך] אדט. והתהלך (כנוסח המסורה) וכ. נוסח הפנים אינו מתועד בעדי הנוסח של המקרא או בתרגומו אך הוא חוזר שוב בנוסח ג'. ראו: כהנא, קטעי (שם), עמ' 111, קטע 117, שורה 7.
- 2 מכילתא דר' ישמעאל, נויקין ו (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 269).
- 3 פסוק זה, בנוסחים משתנים, מופיע בתורה פעמיים – שמ' כא 24 ווי' כד 20. בכל כתבי היד השלמים של המכילתא מצוטטות רק המילים 'עין תחת עין', בעוד בנוסח ג' מצוטט הפסוק משמות, שרק בו קיימת הצלע 'רגל תחת רגל'. ייתכן שזו ציטטה מורחבת של הפסוק, והופעתה בנוסח ג' אינה שוללת את האפשרות שהדרשן כיוון דווקא לפסוק בוויקרא.
- 4 מדרש תנאים לדב' כה 11 (מהדורת הופמן, עמ' 168). על שיוכה של הדרשה למכילתא לדברים ראו להלן, הערה 11. ייתכן שדרשה זו נפתחה במקורה 'למה נאמרה פרשה', כבמכילתא דר' ישמעאל, וראה מסופה: 'לכך נאמרה פרשה'. ראו: אליאס, המכילתא דר' ישמעאל (לעיל הערה 1), עמ' 97.

שתי הדרשות מתייחסות לפסוק 'עין תחת עין' כמוקד של פרשת החבלות, ולפרשיות הנדרשות כמרחיבות את המוקד הזה. כל פרשה מלמדת דברים המחוסרים בכתוב הראשי: מדב' כה 11 למד הדרשן שחובה לשלם תשלומי בושת בכל חבלה וחבלה, ומשמ' כא 18–19 הוא למד על חובת תשלומי הריפוי והשבת בכל חבלה וחבלה.⁶ בכל פגיעה בגוף הפוגע נדון על פי הדינים שבכל אחת מן הפרשיות יחד, ואם כן החובל חייב מספר תשלומים שונים על חבלה אחת.

המונח 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו' בא במקומות מעטים אחרים במדרשי התנאים.⁷ ההיקריות הללו מצויות בדרשות העוסקות בפרשיות כמעט זהות המופיעות בשני מקומות בתורה.⁸ המונח מסביר שהפרשה השנייה באה להוסיף פרט על הידוע כבר מן הפרשה הראשונה, ולכן המילים בפרשה שכבר נאמרו במקום אחר אינן מיותרות ואינן מהוות בעיה פרשנית, משום שהן באו להציע את החידוש שבאחת הפרשיות. כפילות כזו קיימת גם בענייננו: שמ' כא 24 ווי' כד 19 קובעים שניהם 'עין תחת עין, שן תחת שן', אך הדרשן לא התייחס לכפילות הזו. לעומת זאת ההצמדה לדיני החבלות של שמ' כא 18–19 ('הכה איש את רעהו [...] רק שבתו יתן וגו') או דב' כה 11–12 ('שלחה ידה והחזיקה במבשיו') אינה מוכרחת מתוך הכתובים עצמם. הדרשן הוא שבחר לקרוא את הפסוקים הללו כחלק מן הדין הכללי עין תחת עין. הדרשה שלנו משתמשת

6 שמ' כא 15 מוצא מתחומן של הלכות נזקי הגוף על דרך השלילה במכילתא דר' ישמעאל, נויקין ה (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 265).

7 מכילתא דר' ישמעאל, פסחא טו (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 52–53), ועוד פעם אחת בצייטוט מכילתא ממדרש הגדול המובא במדרש תנאים לדב' טו 12 (מהדורת הופמן, עמ' 85). בלשון אחרת בספרי במדבר ב (מהדורת כהנא, עמ' 10, שורות 5–7; מהדורת הורוביץ, עמ' 4–5), ומונח קרוב במספר מקומות בבבלי (סוטה ג ע"א–ע"ב; בבא קמא סד ע"ב; שבועות יט ע"א; מנחות י ע"א; בכורות מג ע"א). ראו: ד"צ הופמן, 'לחקר מדרשי התנאים, מסלות לתורת התנאים: שלושה מאמרים, תרגם וערך א"ו רבינוביץ, תל אביב תרפ"ח, עמ' 8; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 533; מ' כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ירושלים תשע"א, עמ' 34, הערה 19. לדברי כהנא מידה זו משקפת 'לפיסה פרשנית קדומה האוחזת במתודה דרשנית מתונה מאוד'. למונח הקרוב בלשונו אך לא בפתרונו, 'דברים המחוסרים להלן אמרן הכתוב כן', ראו: ספרא, אמור י, ג, ג (מהדורת וייס, דף קא ע"ב); בחוקות ה, ב, ט (שם), דף קטו ע"א; וכן: ד' הנשקה, 'לתולדות פרשנותן של פרשיות מעשר: בין מגילת המקדש לחז"ל', תרביץ, עב (תשס"ג), עמ' 103–104.

8 לעניין עבד עברי ראו: S. R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, Edinburgh 1895, p. 182; 'ש' יפת, 'חוקי שחרור העבדים ושאלת היחס בין קבצי החוקים שבתורה', י' אבישור, וי' בלאו (עורכים), מחקרים במקרא ובמזרח קדמון: ספר יובל לש"א ליונסטם, ירושלים תשל"ו, עמ' 231–249. על העופות הכשרים ראו: דרייור, דברים (שם), עמ' 162. לגזל הגר ראו J. Milgrom, *Numbers* (The JPS Torah Commentary), Philadelphia, PA 1990, p. 34; B. A. Levine, *Numbers 1–20: A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible), New York 1993, pp. 187–191; 'קנוהל, 'חוק האשם של אסכולת הקדושה', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 327–335. לפסח ראו: מילגרם, במדבר (שם), עמ' 67; ולוין, במדבר (שם), עמ' 295–298. על המונח ראו: A. Yadin, *Scripture as Logos: Rabbi Ishmael and the Origins of Midrash*, Philadelphia, PA 2004, pp. 127–128

במונח באופן מורחב כדי להצביע על כך ששתי הפרשיות עוסקות באותו עניין וחלות יחד על כל חבלה.

2. חידוש דין הבושת והצער בדרשות דבי ר' ישמעאל באמצעות הכלל 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו' קשרו הדרשנים דבי ר' ישמעאל את שמ' כא 18–19 לדין החבלות הכללי. מהלך דומה נעשה באשר לדב' כה 11–12:

כי ינצו אנשים יחדו איש ואחיו, וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכה, ושלחה ידה והחזיקה במבשיו. וקצתה את כפה לא תחוס עינך.

התרגומים לפרשה זו פירשו אותה כך: שני גברים מתקוטטים, ואשתו של אחד מהם שולחת את ידה ומחזיקה באיבר מינו של השני. האישה נענשת בקטיעת כף היד. ברם קביעה זו אינה מצטרפת לתמונה הכללית של איסורים ועונשים אחרים בתורה: האם יש איסור לאישה להחזיק באיברו של איש? מדוע היא נענשת בקטיעת הכף? פרשני מקרא חדשים וישנים הציעו הקשרים שונים גם לעבירה וגם לעונש.⁹ פילון בנה על יסוד פרשה זו איסור על נשים לפעול במרחב הציבורי בכלל.¹⁰ כפי שאראה להלן (עמ' 554), בספרי דברים הפרשה נקראה כמקור לדין רודף, המתיר לפגוע בגופו או בחייו של מי שמנסה להרוג את חברו.

מדרשות שמוצאן קרוב לוודאי מן המכילתא לדברים – ובהן אחת שציטטתי לעיל – עולה כי פרשה זו קשורה בדיני החבלות:¹¹

9 A. Philips, *Ancient Israel's Criminal Law*, Oxford 1970, p. 94; M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomical School*, Oxford 1972, pp. 292-293, n. 4; L. Eslinger, 'The Case of an Immodest Lady Wrestler in Deuteronomy XXV 11-12', *Vetus Testamentum*, 31 (1981), pp. 269-281; J. Tigay, *Deuteronomy* (The JPS Torah Commentary), Philadelphia, PA 1996, pp. 484-486; A. Rofé, *Deuteronomy: Issues and Interpretation*, London 2002, pp. 186-187; J. H. Elliot, 'Shameful Encroachment on Shameful Parts: Deuteronomy 25:12-11 and Biblical Euphemism', P. F. Esler (ed.), *Ancient Israel: The Old Testament in its Social Context*, Minneapolis, MN 2006, pp. 102-153

10 על החוקים ג, השוו: מ' הלברטל, מהפכות פרשניות בהתהוותן: ערכים כשיקולים פרשניים במדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 112–121. במשנה נידה ב, א משתקפת אולי קריאה של דב' כה 11 שעולה ממנה איסור כללי על נגיעה באיבר המין הגברי: 'כל היד המרבה לבדוק בנשים משובחת ובאנשים תיקצין'.

11 המכילתא לדברים לא שרדה ברובה הגדול. הדרשות המובאות כאן השתמרו במדרש הגדול לדב' כה 11–12 לצד דרשות מן הספרי (ראו הדרשות ממדרש הגדול במדרש תנאים [מהדורת הופמן, עמ' 168–169]; על שיוכן למכילתא ראו: גבריהו, חבלות [לעיל הערה *], עמ' 13–16). נוסח הדרשות מובא כאן על פי מהדורת פיש למדרש הגדול, עמ' תקסח–תקסט, בתיקונים נצרכים. על טיבה של המהדורה ראו: מ' כהנא, 'קטעים חדשים מהמכילתא לדברים', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 494, הערה 55. המספור הוא שלי. כל דרשה עומדת בפני עצמה, ואיני טוען לרצף כלשהו בין הדרשות. על המכילתא לדברים ראו: M. Kahana, 'The Halakhic Midrashim', S. Safrai et al. (eds.) *The Literature of the Sages, Part 2: Midrash and Targum*,

- [א] כי ינצו אנשים – למה נאמר לפי שהוא אומר עין תחת עין (שמ' כא 24). אבל לבושת לא שמענו. ת"ל כי ינצו אנשים – לכך נאמרה הפרשה.
- [ב] ד"א. מיד מכהו – מיד שלוח בית דין. >>אתה אומר מיד שלוח בית דין>>¹² או מיד מכהו כשמועו. אמרת: וכי יש לו רשות להכותו? הא מה ת"ל מיד מכהו – מיד שלוח בית דין.
- [ג] ושלחה ידה והחזיקה במבשיו – בכל דבר שהוא מביישו, דברי ר' ישמעאל. ר' עקיבה אומר: והחזיקה במבשיו – כשמועו.
- [ד] וקצתה את כפה – >>למה נאמר?>> לפי שהוא אומר: ושלחה ידה – אין לי אלא שמאל. ימין מנין. ת"ל וקצתה את כפה >>מכל מקום>>¹³.
- [ה] וקצתה את כפה. שתהא חייבת לשלם את הבושת. [...] ¹⁴ זו היא הבושת האמורה בתורה.¹⁵

Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts, Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature (Compendia rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, Section 2: The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the Talmud), Assen 2006, pp. 100-103 (מיכל בר־אשר סיגל ואבי שמידמן עמלים בימים אלה על שחזור של המכילתא לדברים מתוך מדרש הגדול, באמצעות ניפוי ממוחשב דרשות שיצר בעל מדרש הגדול על פי דברי הרמב"ם. ראו: A. Shmidman and M. Bar-Asher Siegal, 'Reconstruction of The Mekhilta Deuteronomy Using Philological and Computational Tools', *Journal of Ancient Judaism*, 9 [2018], pp. 2-25).

12 התוספת על פי מדרש תנאים לדברים – המבוסס על מדרש הגדול, כ"י ברלין, ספריית המדינה. Or. fol. 1204-1208 – וכתבי יד נוספים של מדרש הגדול, ביניהם כ"י ירושלים, מוסד הרב קוק 253. ההשמטה היא כנראה טעות במהדורת פיש, שלא נרשם בה חילוף זה.

13 התוספות על פי כ"י ירושלים, מוסד הרב קוק 253. הן חסרות בשאר כתבי היד של מדרש הגדול שבדקתי, וגם במדרש הביאור לר' סעדיה בן דוד אלדמארי, כבר בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית Yevr. II 4/225. למהדורה ראו: L. Finkelstein, 'Fragment of an Unknown Midrash on Deuteronomy', *Hebrew Union College Annual*, 12-13 (1937-1938), p. 556. לקטע ממדרש אלמוני על דברים, שם, 25 (1954), עמ' א-ט. רצהבי אף פרסם קטע נוסף ומקביל של החיבור. על החיבור ראו: ב' ריצ'לר, 'על מדרש הביאור התימני ומחברו', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 91-96. מהדורה מתורגמת של החיבור ראו: ר' סעדיה בן דוד אלדמארי, מדרש הבאור: על חמשה חומשי תורה, ההפטרות ומגלת אסתר, א-ב, מהדורת י' קאפח, קריית אונו תשנ"ח-תשנ"ט.

14 במדרש הגדול מובא כאן: 'לא תחוס עיניך – מה לא תחוס עיניך האמור להלן ממון, אף לא תחוס עיניך האמור כאן ממון'. דרשה זו באה בשם ר' יהודה בספרי דברים רצג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 312), ובסתם שם קצ (שם, עמ' 231). אך ייתכן שמקורה דווקא במכילתא לדברים. ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 14, הערה 48.

15 במדרש הגדול יש דרשה נוספת, שאינה ידועה מן הספרי או התלמודים: 'ד"א ושלחה ידה והחזיקה במבשיו – ברודף אחר חבירו להרגו הכתוב מדבר שמצוה להצילו בנפשו'. לדעת דרשה זו אינה מן המכילתא אלא היא עיבוד של דברי הרמב"ם במשנה תורה, הלכות רוצח ושמירת נפש א, ו-ז או של דבריו בספר המצוות, עשין רמו. ראו: גבריהו, חבלות (שם) עמ' 14, הערה 49.

לפי פירוש זה הפרשה אינה מתארת מקרה יוצא דופן של פגיעה מצד אישה במבושי איש, אלא מוסיפה נדבך על דיני החבלות הרגילים. ההחזקה של האישה במבושי איש אינה אלא דוגמה לפגיעה בגוף שיש בה יסוד של בושה. הביטוי 'כי ינצו אנשים' מחבר את הפרשה כאמור אל שאר דיני החבלות (דרשה א). 'והחזיקה במבושיו', לשיטת ר' ישמעאל, הוא 'בכל דבר שהוא מביישו' (דרשה ג).¹⁶ 'וקצתה את כפה' פירושו 'שתהא חייבת לשלם את הבושת' (דרשה ה), שהרי קצץ משמעו בלשון חכמים: קביעת תשלום.¹⁷

במכילתא דר' ישמעאל התחדש תשלום על צער בנזקי גוף.¹⁸

כויה תחת כויה (שמ' כא 25) – ואם תאמר שפצעו והוציא דמו? והלא כבר נאמר פצע תחת פצע (שם).

ואם תאמר שעשה בו חבורה? והלא כבר נאמר חבורה תחת חבורה (שם).
ומה תל' לו' כויה תחת כויה (שם)? – אלא כואו על כף רגלו ולא רשם בו, טענו אבנים וציערו, הטיל שלג וצינין על ראשו וצינינו – הרי זה נותן לו דמי צערו.
אבל¹⁹ היה מרוכך ומעודן ומפונק כל שכן צערו מכופר.²⁰
זה הוא הצער האמור בתורה: כויה תחת כויה.²¹

הדרשה סוקרת במתכונת של צריכותא את שלוש הצלעות של שמ' כא 25, ולומדת מכל צלע שבו דין מחודש: הצלע 'פצע תחת פצע' מלמדת שיש לשלם על פציעה שאין בה חסרון איבר אך היא מוציאה דם; 'חבורה תחת חבורה' מלמדת שיש לשלם גם על חבורות, כלומר מכות

16 לעומת זאת ר' עקיבא קרא 'מבושי – כשמועו', כלומר איברי המין. זה אינו הפירוש המילולי של המילה, אך זהו הפירוש הראשוני והמקובל שלה. לביטוי המעשי של קריאה זו בספרי דברים ראו להלן, עמ' 553; וכן: הלברטל, מהפכות (לעיל הערה 10), עמ' 119, הערה 6. על המונח כשמועו, האופייני לדבי ר' ישמעאל, ראו: 'רוזן צבי, מונחים ושרים: לקראת לקסיקון הרמנויטי לטראמינולוגיה מדרשית', מדעי היהדות, 48 (תשע"ב), עמ' 80–83.

17 ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, ו, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 45; ועוד הפניות אצל גבריהו, חבלות, עמ' 14.

18 על דין צער ראו: מ' בלברג, "פקחות שבהן אומרות...": כאב ומגדר בחיובי הצער בתלמוד, א' מיטל וש' סתיו (עורכות), כאב בשר ודם: קובץ מאמרים על [ייצוגי] הגוף החולה, הסובל, המתענג, אור יהודה 2013, עמ' 101–125.

19 'אבל' כאן בא במשמעות: אכן. ראו: D. J. A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew*, I, Sheffield 1993, p. 109, s.v. *abal* 2 והשוו לשימוש דומה בארמית – 'ברם' המתרגם את 'אבל' – בתרגום בכ"י ניאופיטי לבר' מד 21: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*³, Ramat Gan 2017, p. 102, s.v. *beram* 2

20 מכופר] וא. מכופל כט (וגם תיקון ביד אחרת בו). שכפול בו צערו ד. מכופר היינו מכופל, וייתכן שזהו חילוף פונטי של רי"ש ולמ"ד.

21 מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ח (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 278, הנוסח על פי ו [בא כאן שיבושים קלים רבים, ועל כן הבאתי במקומו את ו]), ובציון חילופים משמעותיים בלבד. ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 16.

יבשות המותירות סימן.²² הצלע 'כויה תחת כויה', הפותחת את הפסוק, מורה שיש לשלם גם על פגיעה שאינה פצע או חבורה, כלומר פגיעה שאינה מותירה רושם בבשר או בעור.²³ זהו פירוש רחוק לביטוי 'כויה תחת כויה', שהרי כווייה מותירה ברגל רושם רב.²⁴ הדרשן התחיל באוקימתא שלפיה הכווייה המוזכרת בתורה היא ברגל, מקום שכווייה אינה עושה בו רושם. מייד לאחר מכן הוא הביא שתי דוגמאות נוספות לפגיעה שיש בה צער בלבד: 'טענו אבנים וצערו, הטיל שלג וצינן על ראשו וציננו'.²⁵ הדרשן סיכם: 'זה הוא הצער האמור בתורה: כויה תחת כויה'.²⁶ כך נלמד מן הפסוק הזה דין צער. החובה לשלם בושת וצער בכל חבלה וחבלה וכן שבת וריפוי, נוסף על תשלומי הנזק, נוצרה אפוא במדרשים דבי ר' ישמעאל, באמצעות שיטות דרשניות והנחות פרשניות שרווחו בהן.

3. 'דברים מחוסרים' בפעולה: הדרשות במכילתא דר' ישמעאל ובדבי ר' ישמעאל לוויקרא

נראה שהשיטה הפרשנית לפיה 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו' פעלה במדרשים דבי ר' ישמעאל, מאחורי הקלעים, גם בפירוש הפסוק 'עין תחת עין'. פסוק זה חוזר כאמור פעמיים

22 בתרגום בכ"י ניאופיטי לשמ' כא 25 תורגמה 'חבורה': 'רושם'. השוו לדרשה כאן: 'על כף רגלו ולא רשם בו', ואילו במשנה, בבא קמא ח, א: 'כויו [...] אפילו על צפרנו מקום שאינו עושה חבורה'. וראו גם: 'הרושם על העור כתבנית כתב' (תוספתא, שבת יא, ח [מהדורת ליברמן, עמ' 47–48]). 'רשם' פירוש: סימן או חתם. ראו: L. Kohler and R. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, III, trans. M. Richardson, Leiden 1994–1996, pp. 1293–1294, s.v. *rašam* אמרו', באר שבע, ג (תשמ"ח), עמ' 31–33.

23 במשנה, בבא קמא ח, א האוקימתא היא 'אפילו על צפרנו'. השוו: ירושלמי, בבא קמא ח, א (ו ע"א; מהדורת רונטל–ליברמן, עמ' 29 וחילופי הנוסח שם).

24 השוו: 'ומה אש כל המשתמש בה עושה בגופו רושם' (ספרי דברים שמג [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 400]).

25 השוו: 'אחוזו והעמידו [...] בצנינה וניצטנן' (ספרא, אמור יד, ה [מהדורת וייס, דף קד ע"ג]). קטע זה בספרא יידון להלן (עמ' 547 ואילך).

26 'האמור בתורה' במשנה (למשל משנה, שבת יד, א; כתובות ה, ו) ובספרא (למשל מצורע ו, ב, ט [מהדורת וייס, דף עד ע"ג]) מכון לדבר שכתוב בתורה, ושהוא מושא לפרשנות. למשל 'זונה האמורה בתורה' (משנה, יבמות ו, ה) היא האיילונית; 'הגבן האמור בתורה' (שם, בכורות ז, ה) הוא לדברי ר' יוסי 'כל שגביניו שוכבין'. לעומת זאת 'הצער האמור בתורה' שבמכילתא כאן – וגם 'בושת האמורה בתורה' דלעיל – אינם מכוונים לדבר שכתוב בתורה, ושמשמעותו אינה ידועה, אלא למקום בתורה שניתן ללמוד ממנו על תופעה שאינה כתובה בתורה במפורש. השוו המונחים הקומראניים: 'כי הבקשה ה[יא פללים] 4Q251, קטע 13, שורה 2 [מדרש משפטים, מהדורת א' קימרון, מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, ב, ירושלים תשע"ג, עמ' 193]; 'כי [יקב – ע.ג.] הוא ראשית המלאה ודגן הוא הדמע' (שם, קטע 9, שורות 2–3 [שם, עמ' 194]); 'אל יעש איש ביום השישי מלאכה מן העת אשר יהיה גלגל השמש רחוק מן השער מלואו. כי הוא אשר אמר שמור את יום השבת לקדשו' (ברית דמשק [שם, א, ירושלים תש"ע, עמ' 45, שורה 227]; CD, עמ' י, שורות 14–17). וראו: א' שמש, 'מגילת 4Q251: מדרש משפטים', תרביץ, עג (תשמ"ד), עמ' 34; ב' ניצן, 'פשר ומדרש במגילות קומראן', מגילות, ז (תשמ"ט), עמ' 107.

בתורה: בשמ' כא 24 ובווי' כד 20. המדרש דבי ר' ישמעאל לוויקרא לא שרד, ובידינו אפוא רק הדרשה לפסוק בשמות, במכילתא דר' ישמעאל:

עין תחת עין – ממון. אתה אומר ממון, או אינו אלא ממש?

[א] היה ר' ישמעאל²⁷ אומר: הרי הוא או' מכה בהמה ישלמנה ומכה אדם יומת (וי' כד 21) – הקיש נזקי בהמה לנזקי אדם ונזקי אדם לנזקי בהמה. מה נזקי בהמה בתשלומין אף נזקי אדם בתשלומין.

[ב] ר' יצחק אומר: הרי הוא אומר אם כופר ישת עליו וגו' (שמ' כה 30) – והרי דברים קל וחומר: מה אם במקום שענש מיתה, לא ענש אלא ממון; וכאן שלא ענש מיתה, דין הוא שלא נענש אלא ממון?

[ג] ר' אליעזר²⁸ או': עין תחת עין – שומע אני בין מתכוין בין שאינו מתכוין אינו משלם אלא ממון? והרי הכת' מוציא המתכוין לעשות בו מום שאינו משלם אלא ממש.²⁹

[ד] שנ' ואיש כי יתן מום וגו' (וי' כד 19) – כלל. עין תחת עין שן תחת שן וגו' (שם 20) – פרט. פרט וכלל³⁰ אין בכלל אלא מה שפרט. כשהוא אומ'. כאשר יתן מום באדם (שם) – חזר וכלל. אי כלל ככלל הראשון? אמרת' לאו, אלא כלל ופרט וכלל אין את דן <<אלא>>³¹ כעין הפרט. מה הפרט מפורש מומין קבועין וראשי איברים בגלוי ובמתכוין, שאינו משלם אלא ממון. אף אין לי אלא מומין קבועין וראשי איברים בגלוי ובמתכוין, שאינו משלם אלא ממון.

[ה] ת"ל כאשר יתן מום – עד שיתכוין לעשות בו מום.³²

למעט דרשתו של ר' אליעזר, על שני חלקיה (ג, 1ג), הדרשות ביחידה זו אינן מתייחסות לפסוק 'עין תחת עין' שבשמות: דרשה א, של ר' ישמעאל, מבוססת על היקש הגלום בווי' כד 21, וגם המינוח שבה מעיד שהועברה ממקום אחר.³³ דרשה ב, של ר' יצחק, עוסקת במילה 'יומת', המופיעה בווי' כד 21 ובשמ' כא 29, אך לא בפרשת החבלות שבשמות.³⁴ דרשה

27 ישמעאל] אוטכ. אלעזר ד.

28 אליעזר] אוטכ. יצחק ד.

29 ממש] אוטכ. ממון דט.

30 וכלל אין] תיקנתי על פי דוטכמ. וכלל וכלל אין א.

31 אל] חסר א. השלמתי על פי דוטכ. על חסרון 'אלא' ראו: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 7), על פי המפתח, הערך 'אלא'.

32 מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ח (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 277, הנוסח על פי א; סימנתי חילופים משמעותיים בלבד).

33 שני מונחים בדרשת ר' ישמעאל מעידים כי הועברה ממקום אחר: 'היה ר' ישמעאל אומר' והרי הוא אומר'. על המונח הראשון ראו: כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 7), עמ' 4-5; על המונח השני ראו: שם, עמ' 308-310.

34 אומנם לכאורה הדרשה נראית כדרשת קל וחומר רגילה, המאפשרת תשלום כופר בחבלות כמו בשור מועד.

ד אינה חלק מדרשתו של ר' אליעזר, וקוטעת את הרצף שלה – היא דורשת את וי' כד 19–20, ומטרתה להורות שהמתכוון לעשות מום בחברו משלם ממון. מנחם כהנא הציג שיחידה זו הועברה מדבי ר' ישמעאל לוויקרא.³⁵ (לדרשתו של ר' אליעזר, ראו להלן, נספח ב). אם כן, הרוב המוחלט של החומר הדרשני ביחידת הדרשות שבמכילתא דר' ישמעאל לשמות, המוסבת על שמ' כא 24, 'עין תחת עין', עוסק בפסוק בוויקרא ולא בפסוק בשמות. תופעה עריכתית זו נראית כשימוש חי במידה הפרשנית 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו'. הדרשן הבין כי הפסוק 'עין תחת עין' וכו' חוזר בשמות ובוויקרא. ההיקרות העיקרית, זו שנדרשת, היא בוויקרא, ואילו ההיקרות בשמות באה 'ללמד דברים מחוסרים', כלומר את דין הצער המופיע בפסוק הבא (שמ' כא 25), ועל כן אין לדרוש את מילותיה. לכן הפסוק כמעט ולא נדרש במכילתא דר' ישמעאל לשמות. בשלב מוקדם במסירתה של המכילתא הושלמו הדרשות על הפסוק החסרות כביכול באמצעות העברה מן המדרש דבי ר' ישמעאל לוויקרא.

ניתן לשער כי התהליך של יצירת פרשת החבלות בדבי ר' ישמעאל שורשיו בכפילות זו. יישום של המידה 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו' סייע לדרשן למצוא בשמ' כא 25 את 'הצער האמור בתורה'.³⁶ לאחר מכן יושמה המידה בשתי פרשיות העשויות לעסוק בנושאים דומים אך אין בהן כפילות מילולית – שמ' כא 18–19 ודב' כה 11–12. במכילתא דר' ישמעאל המידה משמשת הן באופן שניתן לכנות 'פשוט' או 'תמים', אף בלי לציין את עובדת השימוש בה, וגם באופן מתוחכם, על מנת ליצור קשר בין פרשיות שאין ביניהן קשר מילולי ולבנות מהן פרשה אחת שחלקיה אחוזים זה בזה.³⁷

4. משנה, בבא קמא ח, א והמדרשים דבי ר' ישמעאל
 המשנה הפותחת את פרק ח במסכת בבא קמא, העוסק בדיני החבלות, מסכמת היטב את המסקנות של הדרשות דבי ר' ישמעאל שסקרתי עד עתה:

החובל בחבירו חייב עליו משם חמשה דברים: בנזק בצער בריפוי בשיבת ובבושת.

אך הקשר בין שני העניינים, שהוא הבסיס להשוואה, הוא המילה הנדירה 'ומת'. השו: א' שמש, עונשים וחטאים: מן המקרא לספרות חז"ל, ירושלים תשס"ג, עמ' 166–177.

35 ב' דה-פרים, 'השתלשלותן של מידת 'פרט וכלל' ו'כלל ופרט וכלל'', הנ"ל (עורך), מחקרים בספרות התלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 164, הערה 8; מ' כהנא, 'קווים לתולדות התפתחותה של מידת כלל ופרט בתקופת התנאים', א' ארעי ואחרים (עורכים), מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 187, הערה 58. אף המונח 'מוציא' אינו מתאים למונחי כלל ופרט המשמשים להלן.

36 מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ח (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 278). וראו לעיל ליד הערה 18.

37 קלום קרמייקל הגיע למסקנה פרשנית דומה בלי להיוקק לדרשות דבי ר' ישמעאל בעניין. ראו: C. M. Carmichael, 'Biblical Laws of Talion', D. Daube and C. M. Carmichael (eds.), *Witnesses in Bible and Talmud and Biblical Laws of Talion*, Oxford 1968, pp. 21-39

בניזק כיצד? סמה את עינו, קטע את ידו, שבר את רגלו – רואין אותו כִּלּו עבד נימכר, כמה היה יפה וכמה הוא יפה.

בצער: כויו בשפוד או במסמר, אפילו על צפורנו, מקום שאינו עושה חבורה – אומ' כמה אדם כיוצא בזה <רוצה> ליטול להיות מיצטער כך.

ריפוי: היכהו, חייב לרפתו. עלו בו צמחים: אם מחמת המכה חייב, ושלא מחמת המכה פטור. חייטה וניסתרה חיתה וניסתרה, חייב לרפתו; חיתה כל צרכה אינו חייב לרפתו.

שיבת: רואין אותו כילו הוא שומר קישואים, שכבר נתן לו דמי ידו ודמי רגלו.

בושת: הכל לפי המבייש והמתבייש. המבייש את הערום, המבייש את הסומה, המבייש את היישן, חייב; והיישן שביש פטור. נפל מן הגג והיזיק ובייש, חייב על הנזק ופטור על הבושת, שנ' ושלחה ידה והחזיקה במבושיו (דב' כה 11) – אינו חייב על הבושת עד שיהא מתכוון.³⁸

הדרשות דבי ר' ישמעאל בנו אפוא מערכת של דיני חבלה באמצעות קריאה של כמה פרשיות מקראיות יחד ואריגתן לדין הלכתי אחד, בהנחה שבכל פרשה בא הכתוב ללמד בו דברים המחוסרין בו'. מן הדרשות דבי ר' ישמעאל עולה שאדם שחבל בחברו חייב לשלם לו חמישה דברים: את דמי איברו, 'עין תחת עין' (וי' כד 20 = שמ' כא 24), צער (שמ' כא 25), ריפוי ושבת (שמ' כא 18–19) ובושת (דב' כה 11–12). הדין המאוחד הזה מנוסח בחדות במשנתנו. הדין במשנה זו, העוסקת בשומת השמות השונים של החבלה בגוף ובסיווגם, נובע מן השיטה הפרשנית וההלכתית דבי ר' ישמעאל. הוא כולל את דין הבושת והצער, שהתחדשו בבית מדרש זה.³⁹

בהלכת הצער אף ניכר במשנה דמיון מילולי למכילתא דר' ישמעאל:

38 משנה, בבא קמא ח, א. נוסח המשנה במאמר זה מובא על פי כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A50 (ק), בתיקונים נצרכים.

39 יונתן פומרנץ הציע כי דין בושת הגיע אל החכמים בהשפעת המשפט הרומי. ראו: J. A. Pomeranz, 'The Rabbinic and Roman Laws of Personal Injury', *AJS Review*, 39 (2015), pp. 305-311.

A. Z. Bryen, 'Crimes against the Individual: Violence and Sexual Crimes', P. Du Plessis, C. Ando and K. Tuori (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, pp. 322-332.

במשפט האטי הן במשפט הפפירוסים, והקרובה אף היא לבושת: ὕβρις, הכוללת פגיעה פיזית (גם מינית) בגוף על מנת לגרום להשפלה. ראו: R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, I, New York 1944, p. 333, n. 56; A. Z. Bryen, *Violence in Roman Egypt: A Study in Legal Interpretation*, Philadelphia, PA 2013, p. 55.

בפפירוסים התשלום על היברים מכסה את כל מאפייני הנזק, שאינם מפורטים. נראה אפוא כי החיובים הנפרדים הם תולדה של פרשנות המקרא ולא של הפשטה משפטית זו או אחרת. ספרות נוספת ודין ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 56, הערה 50; בריין, אלימות (שם), עמ' 132–133.

על משמעות האופנים השונים של הערכת שוויים של בני אדם בהקשר של דיני הערכים ראו: M. Balberg, 'Pricing Persons: Consecration, Compensation, and Individuality in the Mishnah', *Jewish Quarterly Review*, 103 (2013), pp. 169-195.

<p>מכילתא דר' ישמעאל בויקין⁴⁰ ומה ת"ל כויה תחת כויה – אלא כואו על כף רגלו ולא רשם בו. [...] הרי זה נותן לו דמי צערו.</p>	<p>משנה, בבא קמא ת, א בצער. כיו בשפוד או במסמר. אפילו על צפורנו מקום שאינו עושה חבורה. אומ' כמה אדם כיוצא בזה <רוצה> ליטול להיות מיצטער כך.</p>
---	---

הן המשנה הן המכילתא משתמשות בכוייה כדוגמה לצער, והן מציעות דוגמאות לצער בלבד, 'שלא במקום נזק'.⁴¹ דברי המשנה 'מקום שאינו עושה חבורה' הם ניסוח אחר, הנסמך על לשון הכתוב, של 'ולא רשם בו'.⁴² המשנה והמכילתא מוציאות את דין צער מ'כויה תחת כויה', ומנגידות אותו לחבורה. כל זאת בעקבות דרשת שמ' כא 25 באופן מוסים. שיטת הקריאה של הפוסקים והמונחים ההלכתיים הבאים בעקבותיה משותפים כאן למשנה ולמכילתא דר' ישמעאל.

ב. דבי ר' עקיבא

אופן קריאה אחר לארבע הפרשיות הללו השתמר בחיבורים מדבי ר' עקיבא. רושמה של שיטה זו השתמר בקובץ הלכות הנמצא לקראת סוף הפרק במשנה, קובץ המובחן בלשונו ובהלכתו משאר הפרק.

1. השיטה ההלכתית המשתקפת בספרא

הדוגמה המובהקת לאופן קריאה זה נמצאת בספרא:⁴³

והלטיני iniuria בחיבורו של המשפטן פאולוס, מן המאה השלישית לספ"ה, ראו: M. Hyamson (ed.), *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*, London and New York 1913, Sec. II.5.1, pp. 66-67

40 מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 278. הנוסח על פי כ אחר הגהה.

41 לשון הבבלי, בבא קמא פד ע"ב, פה ע"ב.

42 בעניין 'רשם' ראו לעיל הערה 22. לרשימה של חילופי לשונות בין המשנה לבין מקורות תנאיים אחרים ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 1–2. בחלק גדול מן הדוגמאות הללו יש במשנה ביטוי עברי, ובמקורות האחרים בא במקומו ביטוי לא עברי (ארמי או יווני). על חילופי עברית ויוונית בין מקורות תנאיים ראו: נ' ברוורמן, 'בין לשון המשנה ללשון התוספתא', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 36; ש"י פרדימן, 'תוספתא עתיקתא: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא (ב) מעשה ברבן גמליאל וזקנים', בר-אילן, כו–כז (תשנ"ה), עמ' 287–288.

43 הספרא מובא על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 66 ebr. (ר), בחילופים מכ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall Or. 24 (נויבאואר 151) (א); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 2171 Rab. (כ"י ברסלאו) (ב); דפוס ראשון, ונציה ש"ה (ד); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 31 ebr. (1); ילקוט שמעוני, דפוס ראשון, סלונקי רפ"א (ט); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 16406 Add. (מרגליות 341) (ל); כ"י פרמה, פלטינה 3259 (דה רוסי 139; ריצ'לר 694) (פ); פירוש ר' הלל לספרא, מהדורת ש' קולידצקי, ירושלים תשכ"א (ה).

ואיש כי יתן מום בעמיתו (וי' כד 19) – אין לי אילא בזמן שנתן בו מום.
 מנ' צרם באוזנו תלש בשערו רקק והגיע בו הרוק העביר טליתו ממנו פרע ראשה שלאשה?
 תל' לו' ועשה⁴⁴ כאשר עשה כן יעשה לו.
 מנ' הכהו באחת ידו בלוח ובפינקס וביטמסניירות⁴⁵ שייש בידו?
 תל' לו' ועשה כאשר עשה כן יעשה לו.⁴⁶
 מנ' אחזו והעמידו בחמה ונישתרב בצינה וניצטנן השיך בו את הכלב השיך בו את הנחש?
 תל' לו' ועשה כאשר עשה כן יעשה לו.⁴⁷
 יכול אפילו אמר לו: המתן לי כן בחמה ונשתרב ובצינה וניצטנן שיסה בו את הכלב שיסה
 בו את הנחש. תל' לו' לו'.⁴⁸
 מה ראיתה לרבות את אילו ולהוציא את אילו? אחר שריבה הכתוב מיעט. מרבה אני את
 אילו שהן מעשה ביד ומוציא את אילו שאינן מעשה ביד.⁴⁹

דרשה זו סתומה: אין בפרשת החבלות בויקרא כד פסוק בלשון 'ועשה כאשר עשה כן יעשה לו',
 אך ציטטה בלשון הזה מקוימת כמעט בכל עדי הנוסח של הספרא – שלוש פעמים. ברור שזוהי
 ציטטה, שכן היא מוצעת בעזרת המונח תלמוד לומר, אך לא ברור מניין היא מצוטטת.
 בחינת הקושי שמניע את הדרשה עשויה להסביר את משמעות הציטטה. הדרשה פותחת
 בציטטה מן הפסוק 'ואיש כי יתן מום בעמיתו', נמשכת בדרשת המילים 'כאשר עשה כן יעשה
 לו', ומסתיימת בדרשת המילה 'לו'. הפסוק השלם הנדרש הוא אפוא 'ואיש כי יתן מום בעמיתו –
 כאשר עשה *לו* כן יעשה לו', כנוסח תרגום השבעים.⁵⁰ הדרשה מראה אפוא שחציו השני של
 הפסוק מיותר, ושיש ללמוד ממנו על פגיעות נוספות שאינן נתינת מום:

ואיש כי יתן מום בעמיתו
 שבר תחת שבר עין תחת עין שן תחת שן
 כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו

נראה כי הדרשן היה סבור שהמשך הטבעי של 'ואיש כי יתן מום בעמיתו' הוא 'כאשר יתן מום
 באדם כן ינתן בו'. שתי צלעות הפסוק הללו מקבילות זו לזו באופן מדוייק. בינן באה רשימת

רוב החילופים בין כתבי היד אינם משמעותיים לענייני. לאפראט מלא ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *),
 עמ' 38.

44 ועשה] ראבדפ. ~ טל.

45 וביטמסניירות] רבדלופה ראב"ד ר"ש. ובטומוס (של ל) שטרות אטל. לפירוש המילה ראו להלן הערה 54.

46 כאשר... לו] רפלאט. חסר בד.

47 כאשר... לו] רבפלאט. חסר ד.

48 [לו] רופ. <כאשר> עשה ב. מום אדטל. כאשר יתן מום ה.

49 ספרא, אמור, יד, ג-ו (מהדורת וייס, דף קד ע"ד).

50 $\omega\varsigma \acute{\epsilon}\pi\omicron\iota\eta\sigma\epsilon\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\tau\omega\varsigma \acute{\omega}\varsigma \alpha\upsilon\tau\omega\varsigma \acute{\alpha}\nu\tau\iota\omicron\iota\eta\theta\eta\sigma\epsilon\tau\alpha\iota \alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}\tau\omega$ (כאשר עשה לו כן יעשה לו).

דוגמאות למומים האמורים. לעומת זאת מחצית הפסוק 'כאשר עשה כן יעשה לו', המובלטת לעיל, נדמתה לדרשן כסיפא (אפודוסיס) של משפט תנאי שאינו נמצא בפסוק. על מנת לתת פשר לביטוי זה פישט הדרשן את הרישא 'ואיש כי יתן מום בעמיתו' למרכיבה הבסיסי ביותר, המעשה,⁵¹ וקרא את הפסוק כולו כאילו כתוב בראשו 'ועשה'.⁵²

אם פירוש זה נכון, הדרשן היה סבור שהפסוק העיקרי, 'ואיש כי יתן מום בעמיתו [...] כאשר יתן מום באדם כן יתן בו', עוסק בנתינת מומים. המילים הנוספות בפסוק, המיותרות לכאורה, מלמדות שיש לשלם לא רק על נתינת מומים אלא גם על עשיית מעשים אחרים. הדרשן הביא שלוש קבוצות מעשים שאין בהם נתינת מום אך לשיטתו יש בהם חיוב. ולאחר מכן הביא קבוצת מעשים נוספת, וקבע שאין עליהם חיוב:

1. צרם באזנו,⁵³ תלש בשערו, רקק והגיע בו הרוק, העביר טליתו ממנו, פרע ראשה שלאשה.

2. הכהו באחת ידו, בלוח ובפינקס ובטומוס שיש בידו.⁵⁴

51 השוו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, ט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 107–108.
52 אסף רוזן-צבי, בתכתובת פרטית, הציע פתרון אחר לנוסח 'ועשה כאשר עשה': לדעתו זהו נוסח אחר של וי' כד 19, בהשפעת וי' ד 20: 'ועשה לפר כאשר עשה לפר החטאת כן יעשה לו' (בניקוד המסורה 'יעשה' פעיל, אך בתרגום השבעים הוא סביל). רוזן-צבי סבור כי זוהי דיגלוסה, שני ציטוטים של אותו הפסוק, בנוסחים שונים, זה לצד זה: 'ועשה כאשר עשה' ו'כאשר עשה כן יעשה לו'. הלל בייטנר (גם בתכתובת פרטית) הצביע על וי' ד 20 ועל דרשת הספרא לפסוק זה (חובה ד, ב [מהדורת וייס, דף יט ע"ג]), הדומה בתבניתה לדרשת הספרא כאן. שם אכן נדרש פסוק משוכתב: 'ועשה כאשר עשה וכיפר', ובייטנר הציע שאף כאן הפסוק שוכתב באופן דומה; המעשה המצוין במילה 'ועשה' מצוי לדעתו בפסוק הקודם, וי' כד 18, 'זמכה נפש בהמה ישלמנה'. תודתי לאסף ולהלל על ליבון הדברים בטוב טעם כהרגלם. על דרכי ציטוט הפסוקים במדרשי ההלכה ומשמעותם ראו: תתה: א' רוזן-צבי, נוסח, 'עריכה והרמנויטיקה במכילתא דר' ישמעאל מסכתא דכספא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ז, עמ' 77–96.

53 'צרם' מציין בלשון חז"ל שתי פעולות שונות הנעשות באוזן: (1) הטלת פגם באוזן בהמה, במיוחד בכבד. בסיפור במשנה, בכורות ה, ג נעשתה פעולה זו בפגיון והטילה מום בכבד, שכן היא התירה אותו לשחיטה. (2) צביטה או משיכה באוזנו של אדם. מסופר כי רבן יוחנן בן זכאי צרם באוזנו של כוהן צדוקי (תוספתא, פרה ג, ח [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 632]), ובמשל המובא בשם ריש לקיש מסופר כי מלך צרם באוזן בנו ותלש בשערו משום ששבר צלוחית ואיבד איסר (פסיקתא רבתי כג [מהדורת איש שלום, דף קטו ע"ב]). ראו גם השימוש המטפורי בתנחומא ויצא יא. קשה להניח שבשני המקרים הללו הוטל מום באוזני קורבנות הצרימה הזו; הספרא אף קובע במפורש שצרימה באוזן אדם אינה מום. והשוו: מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א, עמ' 314; and M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon*, Winona Lake, IN and Piscataway, NJ 2009, p. 1302; A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000, p. 744

54 בברייתא בירושלמי בבא קמא ח, א ו' ע"ב; מהדורת רוזנטל-ליברמן, עמ' 29, שורה 7: 'בטומוס שבידו' (ראו דיון בנוסח הירושלמי להלן הערה 107). מעדי הנוסח של הספרא (לעיל הערה 45) עולה שבמקור היה רק 'טומוס' (או 'טמס', כמו שהוא בכ"י רב של הספרא ובקטע הגניזה של הירושלמי, קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.275; ראו להלן הערה 107). בענף נוסח אחד נוסף 'ניירות' ובשני – 'שטרות'. טומוס (τόμος) הוא גליל של פפירוס, כלומר שטרות או ניירות. ראו: ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל:

3. אחזו והעמידו בחמה ונישתרב, בצינה וניצטנן, השיך בו את הכלב, השיך בו את הנחש.
(בכל אלה חייב, אבל)
4. אמר לו: המתן לי כן בחמה ונשתרב, ובצינה וניצטנן, שיסה בו את הכלב, שיסה בו את הנחש.
(באלה פטור).

קבוצה 1 נמצאת במשנה (בבא קמא ה, ו), ונאמר שם כי על מעשים מקבוצה זו מוטל קנס של 400 זוז, קנס שאינו מוזכר כאן. קבוצה 2 מוזכרת בתוספתא בבא קמא, וגם על המעשים הכלולים בה מוטל שם קנס של 400 זוז.⁵⁵ קבוצות 3–4 בנויות בקשר של ניגוד: המעשים שבהן נעשים כולם על ידי צד שלישי (מזג האוויר או בעלי חיים) והדרשן הבדיל בהקשר זה בין 'מעשה ביד' (קבוצה 3) לבין 'אינן מעשה ביד' (קבוצה 4). חלק מן הרשימה בקבוצה 3–4 נמצא במשנת סנהדרין (ט, א), בהקשר של דיני הרוצה.

את המעשים שבקבוצה 1 אדם עושה בידי או ברוקו, ויש להם השפעה לא רגעית על גופו של חברו. את המעשים שבקבוצה 2 אדם עושה בידו או בעזרת חומרי כתיבה שבידו,⁵⁶ והם גורמים רק למגע רגעי, שנפסק מייד, בין המכה למוכה. את המעשים שבקבוצה 3 אדם עושה בעזרת צד שלישי – בעלי חיים או מזג האוויר. שלוש הקבוצות הללו מציירות אפוא מעגלים מתרחקים והולכים מן האדם המזיק, המתחילים בעשיית מום ממש, והם מסתיימים בקבוצה 4, שהמעשים שבה מרוחקים מן האדם עד כדי כך שהוא אינו מחויב בנוק שנגרם.

קבוצה 4 מוצאת מן הכלל בעזרת המידה 'אחר שריבה הכתוב מיעט'. מידה זו רווחת בדבי ר' עקיבא בכלל, אך בעיקר בספרא ובמיוחד בתבנית המשמשת כאן: 'מה ראית לרבות דבר פלוני ולהוציא דבר אלמוני?' אחר שריבה הכתוב מיעט.⁵⁷ תבנית זו עוסקת במקרה שבו הדרשן

מחקרים באורחות חיים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 303, הערה 30; ש' נאה, 'קריינא דאיגרתא: הערות לדיפלומטיקה התלמודית', א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ב: לשון חז"ל וארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 253–250, W. Klarysse, 'Tomoi Syncollésimoi', M. Brosius (ed.), *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record Keeping in the Ancient World*, Oxford 2003, pp. 344–359.

55 תוספתא, בבא קמא ט, לא (מהדורת ליברמן, עמ' 49).

56 ליברמן וגולדברג קשרו את הביטוי 'באחת ידו' שבתוספתא עם 'לאחר ידו' שבמשנה, בבא קמא ה, ד. ראו: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 51), עמ' 110; א' גולדברג, פירוש מבני ואנליטי לתוספתא מסכת בבא קמא, ירושלים תשס"א, עמ' 179 (ואכן כך תיקן מאן דהוא בכ"י וינה, הספרייה הלאומית hebr. 20 (שוורץ 46) של התוספתא. בכ"י ב של הספרא הנוסח הוא 'באחד ידו', אך 'אחד' ו'אחת' מתחלפים תדיר בספרות חז"ל. ראו: מ' כהנא, 'עוללות מכילתא', תרביץ, נט [תש"ן], עמ' 240, הערות 37, 38).

57 ספרא, נדבה יא, ב, ה (מהדורת וייס, דף יא ע"א); יב, ב, ו-ח (שם, דף יא ע"ג [שלוש פעמים]); טו, א, ד (שם, דף יג ע"ב); חובה ד, ב, ו (שם, דף יט ע"ב); ד, ב, יא (שם, דף יט ע"ג); יא, ב, ב (שם, דף כו ע"א); יב, ב, ז

הרבה פרטים מסוימים מן הפסוק ומיעט אחרים, ומבקשת את הצידוק לקביעות הללו. התשובה על השאלה היא לעולם: 'אחר שריבה הכתוב – מיעט', ולאחר מכן מבחין הדרשן בין קבוצות הפרטים על סמך מאפייניהם. הקבוצה הקרובה יותר לעניינו של הפסוק – מתרבה, ואילו הקבוצה הרחוקה – מתמעטת.⁵⁸ כך גם כאן: 'ועשה כאשר עשה' הוא ריבוי, הכולל את כל מה שעשה, בין שנתן מום ובין שלא נתן. ריבוי זה מחיל את הדין שבפסוק על מקרים שאינם נתינת מום אלא מעשה אחר. לעומת זאת הדרשן איתר בפסוק מיעוט, המילה 'לו', והשתמש בה כדי למעט דברים שאינם מעשה ביד. קריטריון זה, 'מעשה ביד', נעדר מן המשנה ומן המדרשים דבי ר' ישמעאל.⁵⁹ עם זאת הקריטריון 'מעשה', כסיבה לחיוב או פטור בפגיעה גופנית עולה בתוספתא בבא קמא, בעניין יציאת עבדים לחופשי בשן ועין: 'הכהו נגד עינו ואינו רואה, נגד אזנו ואינו שומע לא יצא בן חורין שנ' *וכי יכה* (שמ' כא 26) – עד שיעשה בו מעשה'.⁶⁰ נראה שאותו קריטריון פועל בשני המקומות.

בהמשך דרשת הספרא דחה הדרשן במפורש את דין צער שבמשנה ובמכילתא דר' ישמעאל. כאמור תשלומי הצער במשנה ובמכילתא דר' ישמעאל הם גם במכה שאינה עושה חבורה. אך בספרא: 'יכול אפילו הכה ולא עשה בו חבורה יהא חייב? תל' לו': מכה בהמה מכה אדם. מה מכה בהמה עד שיעשה בה חבורה אף מכה אדם עד שיעשה בו חבורה'.⁶¹ אם כן קריאה רציפה

(שם, דף כז ע"ג); יג, א, י (שם, דף כח ע"א); צו א, א, ח (שם, דף כט ע"ב); ט, א, ט (שם, דף לו ע"ד); שרצים ו, א, ד–ה (שם, דף נב ע"ד); זבים א, ג, ד (שם, דף עה ע"ג); שם ב, א, ח (שם, דף עו ע"ב [ושם בדיבור ישיר אל ר' שמעון]); ה, ב, ג (שם, דף עט ע"א); אחרי מות ו, ב, ו (שם, דף פד ע"א); ז, ב, י (שם, דף פד ע"ד); אמור יד, ג, ו (שם, דף קד ע"ד); בחוקות ד, א, ב (שם, דף קיג ע"ג); ד, ב, יב (שם, דף קיד ע"א).

58 על מונח זה ותולדותיו ראו: ה' בייטנר, 'ספרי זוטא כמדבר לפרשת פרה: עיונים בנוסח, פרשנות, לשון ועריכה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב, עמ' 23–26; A. Yadin-Israel, *Scripture and Tradition: Rabbi Akiva and the Triumph of Midrash*, Philadelphia, PA 2015, pp. 47–48

59 כבר הראב"ד, בפירושו לספרא, הרגיש בפער מסוים בין המשנה לבין הספרא: 'והא כל הני מדוכתא אחרינא נפקי. דהנך דאית בהו צערא דגופא נפקי מכויה ומפצע (שמ' כה 25). והנך דלית בהו צערא דגופא אלא בשת בלחוד נפקי לן מקרא אחרינא, "והחזיקה במבושיו וקצותה את כפה וכו'" (דב' כה 11–12). הקושי של הראב"ד הוא שהמשנה הבחינה בין צער לבין בושת, ולכל אחד מהם מקור משלו בפרשות אחרות שבתורה, ואם כן לא ברור מדוע כרך הספרא את כולם יחד. אף פרשני הספרא האחרים ניסו לסווג – בעזרת המשנה, התוספתא והתלמודים – את הפעולות ברשימות שבספרא על פי הדברים שבמשנה, בבא קמא ת, א, כלומר על פי הסיווגים שנולדו בדבי ר' ישמעאל. עם זאת יצוין כי הקריטריון מעשה מוכר במכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ט (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 279).

60 תוספתא, בבא קמא ט, כו (מהדורת ליברמן, עמ' 47–48). הנוסח המובא בין כוכביות הוא תיקון – על פי המכילתא דר' ישמעאל המצוטטת להלן – של שיבוש גרפי בכל עדי הנוסח של התוספתא, 'והיכהו' *וכי יכה*. ראו: 'מיכן אמרו: טפח על עינו וסימה, על אזנו וחרשו, הרי זה יוצא בן חורין; כנגד עינו ואינו רואה כנגד אזנו ואינו שומע – הרי זה אינו יוצא בן חורין, דברי ר' תנניה בן גמליאל, שנאמר וכי יכה איש – עד שיעשה מעשה' (מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ט [מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 279, על פי א]).

61 ספרא אמור יד, ג, ח (מהדורת וייס, קה ע"א). זהו נוסח הדרשה בעדי הנוסח רבפד. נוסח ו משובש. בעדים

של הספרא מניבה שתי דרישות הכרחיות לחיוב החובל בתשלומים: מעשה ביד ועשיית חבורה.⁶²

השיטה ההלכתית העולה מן הספרא מציגה מערכת שלמה וסדורה של דיני חבלות מתוך עיון בפרשה מקראית אחת, וי' כד. מערכת זו שונה בכלליה ובפרטיה מזו העולה מן המדרשים דבי ר' ישמעאל וכן ממשנה, בבא קמא ה, א.⁶³ שוני זה מתבטא הן בקריטריון לחיוב הן בסיווגן של החבלות. אין בספרא חיובי בושת וצער כמו במדרשים דבי ר' ישמעאל, ואף אין בו כמה חיובים משמות שונים למעשה חבלה אחד.

שלא כבמקרים רבים אחרים, קריאת הפסוקים בספרא לא נועדה לתמוך בהלכות הידועות מן המשנה והתוספתא. הספרא אינו מציין את חיוב השבת והריפוי ואינו מבחין בין נזק, צער ובושת. אין לספרא שפה משפטית שבאמצעותה הוא מנסח את ההבדל בין גרימת החבלה גופה לבין הכאב או הבושה הכרוכים בחבלה. הספרא לומד את הדין של כל הפגיעות הגופניות מפרשה אחת, והוא מכיר רק תשלום אחד על נזק, הכולל את כל סוגי הנזק הידועים, מ'נתן בו מום' עד 'העמידו בחמה ונשתרב'.

האשכנזיים לא ט: 'יכול היכם [=את אביו ואימו – ע.ג.ג.] ולא עשו חבורה היא חייב? תלמוד לומר מכה בהמה וכו' מה מכה בהמה עד שיעשה בה חבורה אף מכה אביו ואמו עד שיעשו בהם חבורה'. נוסח זה דומה למכילתא דר' שמעון בן יוחאי כפי שהשתמרה במדרש הגדול לשם' כא 15 (מהדורת מרגליות, עמ' תעג, שורות 13–16) ונראה שהוא תיקון (קדום?) שנועד לטשטש את הסתירה בין הספרא למשנה.

62 לשרידיה של הלכה זו במשנה ראו: 'אמ' לו חבירו: חבלתה בי ועשית בי חבורה. והוא או': לא חבלתי ולא עשיתי. [אמר הראשון:] משביעך אני, ואמר [השני]: אמן חייב' (משנה, שבועות ה, ה). מכאן עולה לכאורה כי ללא עשיית חבורה אין חיוב על חבלה. בדומה לכך במכילתא דר' ישמעאל: 'ומכה אביו ואמו – מכה שיש בה חבורה. אתה און[מ'] מכה שיש בה חבורה, או מכה שאן בה חבורה? אמרת: מה אם מידת ניוקין מרובה אינו חיב עד שיעשה בהן חבורה ומידת [עונש]ין מעוטה, ולא יהא בה חיב עד שיעשה בהן חבורה, ומה תל' לו' ומכה אביו ואמו – מכה שיש בה חבורה' (נויקין ה [מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 265, שורה 11, על פי ג']). 'מה תל' לו' בא כאן בניחותא, כהוכחה לדין ולא כניגוד לו. בעל פירוש 'זית רענן' לילקוט על אתר קבע כי 'אינו חייב' פירושו בנזק בלבד, אך חייב בשאר חמשת הדברים. ברם כפי שכבר רמזו הורוביץ ואיש'ש'לום בפירושיהם למכילתא, מן ההשוואה לספרא עולה כי זהו שיקוף של שיטה אחרת, שלפיה אין חיוב בנזק' גוף ללא חבורה. גם ההלכה שהחובל בחבורו בשבת פטור (משנה, בבא קמא ה, ה), מדין אין אדם מת ומשלם, מניחה כי מדובר במכה שיש בה חבורה.

63 עון ידין ישראל טען כי דרשות הספרא מלאכותיות ונועדו לחבר את המשנה אל הכתוב באמצעות דרשות. ראו: ידין ישראל, כתבי הקודש (לעיל הערה 58), במיוחד בפרק ד (עמ' 73–100), המוקדש להלכות המשוקעות בספרא. כאן יש מחלוקת בין משנה, בבא קמא ה, א, שיש בה חמישה דברים, לבין שיטת הספרא, שאין בה כל הדברים הללו. לא סביר בעיניי שהספרא אסף דוגמאות מן המשנה והתוספתא ועשה בהן שימוש משני על מנת לבסס שיטה הלכתית המנוגדת לזו של המשנה. נוסף על כך, כפי שאראה בחלק ד, המשנה עצמה מרובדת ומכילה סתירה פנימית ויש בה מקורות שונים. עיון בספרא ללא הנחות מוקדמות מראה כי אין בה צורך בחמישה דברים של המשנה, ולכן אין להניח שהספרא כאן מבוסס על המערכת הזו. זו אם כן עוד ראיה נגד שיטתו של ידין ישראל. שאלת היחס בין הפסוקים לבין ההלכות הנלמדות מהן היא שאלה אחרת, וידין ישראל לא דן בה. על ספרו של ידין ישראל ראו עוד A. Gvaryahu, 'Review of Scripture and Tradition: Rabbi Akiva and the Triumph of Midrash, by Azzan Yadin-Israel', *Shofar*, 34 (2016), pp. 139-141

2. שבת וריפוי כחייבים לרוצה כושל במכילתא דר' שמעון בן יוחאי
ליאורה אליאס בר-לבב קבעה כי 'מבחינה הלכתית המכילתא דרשב"י אינה שונה מן המשנה
והתוספתא'.⁶⁴ ואכן במספר מקומות במכילתא דר' שמעון בן יוחאי ניכר כי היא הכירה את משנת
'חמישה דברים'.⁶⁵ אך במקום אחד המכילתא דר' שמעון בן יוחאי מציעה שיטה הלכתית שונה
ממשנה זו:

ולא ימות (שמ' כא 18) שבת⁶⁶ יתן (שם 19) – הא אם מת פטור מליתן שבת.
יכול אחד מכה שיש בה כדי להמית ואחד מכה שאין בה כדי להמית הוא נותן שבת וריפוי?
ת"ל ונקה המכה (שם) – עד שיהא מכה תפס למיתה. אמור מעתה: מכה שיש בה כדי
להמית.⁶⁷

המכילתא דר' שמעון בן יוחאי קובעת שדין שבת וריפוי חל רק במקרה שבו המכה תפס למיתה,
ואם כן משלמים את התשלומים הללו רק במכה שיש בה כדי להמית.⁶⁸ הביטוי היחידאי 'תפס
למיתה' קשה, ונראה שיש לקרוא תפס, בבינוני פעל, ומשמעותו: נמצא בזיקה למיתה.⁶⁹ הדין

64 ל' אליאס בר-לבב, מכילתא דרשב"י פרשת נזיקין: נוסח, מונחים, מקורות ועריכה, בעריכת מ' כהנא,
ירושלים תשע"ד, עמ' 160.

65 לעיון ברובדי המכילתא דר' שמעון בן יוחאי בפרשה זו ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 26–27.
במקומות אחרים במכילתא דר' שמעון בן יוחאי משתקפת היכרות עם המשנה הקובעת שהחובל משלם חמישה
דברים, ואף עם דין בושת, שהוא כאמור חידוש מדבי ר' ישמעאל. ראו לדוגמה מכילתא דר' שמעון בן יוחאי
לשמ' כא 31 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 182, שורה 25) = שמ' (שם, עמ' 183, שורה 14) = לשמ' כא 33
(שם, עמ' 185, שורה 25) = שמ' (שם, עמ' 186, שורה 15) = לשמ' כא 35 (שם, עמ' 188, שורה 23) – על פי
השלמתה של אליאס בר-לבב, מכילתא דרשב"י (שם), עמ' 34–36, וראו הדין שם, עמ' 263–268. ראו גם את
הצטוט של תוספתא, בבא קמא ט, א (מהדורת ליברמן, עמ' 42) במכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כב 14
(מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 207, שורה 10, 'מכאן אמרו'). אליאס בר-לבב מנתה את 'צער רפוי שבת
ובשת' כמונחים המופיעים יחדיו במשנה, בתוספתא ובמכילתא דר' שמעון בן יוחאי. ראו: אליאס בר-לבב,
מכילתא דרשב"י (שם), עמ' 152. אך נראה שלפחות במקרה זה מדובר על שאילה מן המשנה לצורך מהלכים
רטוריים ולא על שימוש מקורי במונחים הללו. לתופעה דומה השוו: מ' כהנא, המכילתות לפרשת עמלק:
לראשונותיה של המסורת במכילתא דרבי ישמעאל בהשוואה למקבילתה במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי,
ירושלים תשנ"ט, עמ' 282–287, בעניין פטר המור.

66 מלמד השלים 'שבת' < יתן' כנוסח המסורה. ייתכן שסימן הקיצור הושמט וצריך להשלים: שבת < יתן. מנגד
ייתכן שזהו ציטוט חסר, ושבמקור הייתה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי גם דרשה על הוו"ו החסרה.

67 מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 18 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 174, שורות 24–4).

68 השו: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 51), עמ' 96; א"ח בורגנסקי, 'מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי:
עיונים במקורות ובדרכי העריכה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז, עמ' 172, 176–177.

69 ליברמן פירש: 'כלומר, תפוס, חבוש' (ליברמן, תוספתא כפשוטה [שם]). כך נראה גם מדרשת הפסוק, 'ונקה
המכה'. השו: מ"מ כשר, תורה שלמה², יו, ירושלים תשנ"ב, עמ' ק, אות שנב. כשר נדחק לפרש שכוונת
הדרשן שיש לשלם שבת אם המוכה מת ממכה שאין בה כדי להמית. הוא אף הגיה את המכילתא: 'מכה שאין
בה כדי להמית פטור', אך בכל זה אין צורך. ל'תפס' ראו: 'ונתן פדיון נפשו' [...] ר' ישמעאל בר' יוחנן

עוסק בניסיונות רצח: המכה הכה את המוכה במכות רצח ממש וכמעט הרג אותו. לו היה המוכה מת, היה המכה חייב מיתה – לפיכך הוא 'תפס למיתה'. רק במקרה כזה, קובעת המכילתא דר' שמעון בן יוחאי, על המכה לשלם שבת וריפוי. המכילתא דר' שמעון בן יוחאי מתפלמסת כאן עם שיטה הלכתית הנמצאת לפנינו במכילתא דר' ישמעאל: 'ולא ימות ונפל למשכב (שמ' כא 18) – הא אם הכהו מכה שיש בה כדי להמית הרי זו פטור מן השבת ומן הרפוי'.⁷⁰ המכילתא דר' ישמעאל קובעת שאין נותנים שבת וריפוי על מכה שיש בה כדי להמית, ולעומתה המכילתא דר' שמעון בן יוחאי קובעת שנותנים שבת וריפוי רק במכה שיש בה כדי להמית.⁷¹

כפי שהמכילתא דר' ישמעאל קושרת את הפרשה לתחום הנזיקין, הדרשה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי מורה שהפרשה שייכת לדיני הרוצח. המכה האמורה בפרשה היא מכה שיש בה כדי להמית, ולכן המכילתא דר' שמעון בן יוחאי צריכה לקבוע: 'הא אם מת פטור מליתן שבת', כלומר אין לשלם שבת וריפוי אם המוכה מת. רק אם המכה היה תפס למיתה, וניקה ממנה, הוא חייב בשבת וריפוי. במכה שאין בה כדי להמית המכה לא היה 'תפס למיתה' אלא פטור מן המיתה לגמרי, ופטור מתשלומי שבת וריפוי.⁷²

שיטה זו קרובה מאוד לפשוטם של הפסוקים: שני אנשים רבים, והאחד מכה את חברו כמעט למוות – אך הוא לא מת; הוא אפילו קם ומתהלך בחוץ על משענתו. במקרה כזה על המכה לשלם לו דמי שבת וריפוי, והוא נקי אף אם מת המוכה לאחר מכן.⁷³ שיוך הפרשה לדיני הרוצח משתקף גם במקומות אחרים בספרות חז"ל ומחוצה לה. משנת סנהדרין (ט, א = גזיר ט, ד) עוסקת באדם שהכה את חברו 'בין באבן בין באגרוף',⁷⁴ והיא מתרגמת ללשונה את המקרה המתואר בשמ' כא 19–18:

בן ברוקה אומ'. הואל ותפוסת בעלין במיתה ופטירתן בכפר אמור מעתה פדיון נפשו של מזיק' (מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 30 [מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 182, שורות 13–17]). בשור נגח הבעלים תפוסים למיתה ונפטרים ממנה עם תשלום הכופר, ואף המכה את חברו תפוס למיתה ומשתחרר ממנה אם המוכה אינו מת לבסוף. 'תפוסה' הוא שם הפעולה של תפס. השו': 'המקח תפוס לראשון' (תוספתא, ערכין ד, כא [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 548]); 'תפוס להקדש' (תוספתא, מעילה ב, ז [שם, עמ' 560]); 'מגיד שכל הדברות] תפושין זה בזה. פרץ אדם באחד [מהן סופו לפרוץ בכולן]' (מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כ 14 [מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 154, שורות 24–25]).

70 מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ו (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 269, על פי ג').

71 לשיטה משפטית דומה, המחייבת תשלום לרופא במקרה שהיה יכול להיות רצח בשוגג אלא שהקורבן חי, השו': חוקי חמורבי, סעיף 206, המצוטט להלן נספח ב, הערה 139.

72 מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 19 (מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 175, שורה 22). בהקשר שונה מעט השו': 'אם בשעמדוהו למיתה, בדא כת' ורק שבתו יתן ורפא ירפא (שמ' כא 19)? ר' הילא בשם ר' שמעון בן לקיש: חידוש מקרא הוא שיתן' (ירושלמי, סנהדרין ט, ג [כז ע"א]; טור 1312, שורות 28–30).

73 בורגנסקי, מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי (לעיל הערה 68), עמ' 171.

74 המשפט הזה חסר במקבילה בניזיר ט, ד, וכנראה הושמט בהעברה. הוא מקביל ל'בין באבן בין בברזל' שביחידה שלפניו, המפנה לבמ' לה 16–17.

משנה, סנהדרין ט, א	שמ' כא 81–91
המכה את חבירו ⁷⁵	וכי יריבן אנשים
בין באבן בין באגרוף.	והכה איש את רעהו
ועמדוהו ⁷⁶ למיתה.	באבן או באגרף
היקל מימא שהיה לאחר מיכן היכביד ומת.	ולא ימות ונפל למשכב
חייב – ר' נחמיה פוטר – שרגלים לדבר. ⁷⁷	אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו
	ונקה המכה

גם במשנה המכה 'יש בה כדי להמית', שהרי 'עמדוהו למיתה', אף כי לאחר מכן 'היקל מימא שהיה'. המשנה קראה את הפרשה בשמ' כא 18–19 כעוסקת ברצח, כשיטת המכילתא דר' שמעון בן יוחאי.⁷⁸ שיטת ר' נחמיה, שפטר במקרה של 'היקל' [...] לאחר מיכן היכביד ומת', וזה לדין העולה מקריאה ראשונית במקרא.⁷⁹ קריאה דומה של הפרשה משתקפת אצל פילון ויוספוס, שהפרידו את הפרשה מפרשת 'ונגפו אשה הרה' וכן מדין 'עין תחת עין'. פילון הדגיש: 'ולאחר שישלם, ישוחרר מעונש המוות, גם אם לאחר מכן ימות המקבל את המכה'.⁸⁰ שיטת תנא קמא הפוכה מקריאה זו: קריאה פשוטה של הפרשה היא 'אם יקום [...] ונקה המכה', גם אם מת,⁸¹ בעוד במשנה, אם 'לאחר מיכן היכביד ומת – חייב [...] שרגלים לדבר'.⁸²

75 רעהו במקרא היינו חברו במשנה; והשוו לריש המשנה: 'רוצח שהכה את רעהו בין באבן בין בברזל' – מה שמעיד שאלו שני מקורות.

76 'עמדוהו' היינו אמדוהו. ראו: 'קוטשר', 'אמד', 'עמד', 'עמדה', 'לשוננו', י (תש"א), עמ' 295–299; ש' ליברמן, 'הערות למאמרו של י' קוטשר מ"בעיות המילונות" וגו'', י' קוטשר (עורך), ערכי המלון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 106–109; מ' כהנא, ספרי זוטא דברים: מובאות ממדרש תנאי חדש, ירושלים תשס"ג, עמ' 147.

77 'שרגלים לדבר' מוסב על דברי חכמים: 'כיני מתניתא: ר' נחמיה פוטר וחכמי מחייבין שרגלים לדבר' (ירושלמי, סנהדרין ט, ג [כז ע"א; טור 1312, שורות 19–20]). ראו גם: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 42), עמ' 480; ח' אלבק, מבוא למשנה, תל אביב תשי"ט, עמ' 380.

78 השוו דין רוצח שנתערב באחרים, שאולי נוקט אף הוא שיטה דבי ר' עקיבא שטושטשה בעריכה הסופית של מכילתא דר' שמעון בן יוחאי. וראו: שמש, עונשים וחטאים (לעיל הערה 34), עמ' 134–142.

79 השוו גם את הדברים המיוחסים לר' נחמיה בתוספתא, בבא קמא ט, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 44); וכן ראו: ירושלמי, סנהדרין ט, ג [כז ע"א; טור 1312, שורות 19–20].

80 פילון, על החוקים לפרטיהם ג, 107 (תרגום חוה שור, ירושלים תש"ס, עמ' 108). יוספוס ראה בפרשה זו דין מיוחד העוסק ברצח ללא כלי ברזל. ראו: יוספוס, קדמוניות היהודים ד, 277–278 (תרגום אברהם שליט, ירושלים תש"ד, עמ' 136). וראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 32–33.

81 והשוו לדין המכה את עבדו או את אמתו בשבט: 'אך אם יום או יומים יעמד [ואו ימות] לא יקם' (שמ' כא 20–21).

82 הלל בייטנר מצא סמך לשחזור זה בשיטת ספרי זוטא במדבר, המחייבת גלות את מי שהרג באופן שלכאורה אין בו כדי להמית. הוא ניתח מספר דרשות בחיבור זה שעולה מהן כי לשיטת ספרי זוטא הרוצח בשוגג האמור בספר במדבר הוא אדם שהתכוון להכות את חברו אך לא להורגו, ובכל זאת שגג והרגו, והסיק: 'בבסיס הפרשנות של ספרי זוטא במדבר למקרה הרצח הלא מכוון בפסוק 22 עומדת אם כן ההבנה שהפסוק מדבר

3. בושת או רודף? שתי שיטות בספרי דברים

בספרא כל דיני החבלות נובעים מקריאה דווקנית של וי' כד ולא מקריאה משווה של כמה פרשיות יחד. מערכת דיני החבלות בספרא לא הכירה את המונחים והסיווגים של משנת חמישה דברים. מן הדרשה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי עולה כי דין השבת והריפוי בשמ' כא 18–19 אינו קשור לדיני החבלות כבמשנה ובמכילתא דר' ישמעאל, אלא הוא סעיף מיוחד בדיני הרוצח. גם בספרי דברים השתמרה פרשנות לדב' כה 11–12 שקוראת את הפרשה הזו כסעיף בדיני הרוצח ולא כדין מדיני החבלות.

המכילתא לדברים קראה את הפרשה בדב' כה 11–12 כקשורה בדיני הנזיקין. לעומתה הספרי לפרשה זו כולל שתי דעות סותרות באשר להקשר של הפרשה, כפי שכבר הבחין ר' דוד פארדו בפירושו לפרשה זו.⁸³ לצד דרשות שקראו את הפרשה כעוסקת בבושת, דרשות אחרות קבעו שהיא עוסקת בדין ה'רודף אחר חבירו להרגו'. בטור הימני בטבלה דלקמן באות דרשות הקוראות בוודאות את הפרשה כעוסקת ברודף, ובטור השמאלי דרשות הקוראות בוודאות את הפרשה כעוסקת בבושת. המספור מורה על סדר הדרשות הרציף בספרי.⁸⁴

[א] להציל את אישה – רבי אומר לפי שמצינו שיש מזיקין בתורה שעשת בהן שאין מתכוין כמתכוין יכול אף כן? ת"ל במבושיו – מגיד שאין חייב על הבושת עד שהוא מתכוין.

[ב] מבושיו – אין לי אלא מבושיו.

מנין לרבות דבר שיש בו סכנת נפשות?⁸⁵

ת"ל והחזיקה – מכל מקום.

אם כן למה נאמר מבושיו – מה מבושיו מיוחד

דבר שיש בו סכנת נפשות והרי הוא בקצותה

בתקיפה מכוונת ולא בתאונה [...] תקיפה זו נבדלת ממקרה הרצח המובהק רק בעצמת ההכאה ובמיקומה, שמצביעים הן על הקשר שבין המוות להכאה והן על כוונת המכה' (ה' בייטנר, 'הרוצח בשגגה וגואל הדם: זוויות חדשות בפרשנות חז"ל המשתקפות בספרי זוטא במדבר', תרביץ, פד [תשע"ז], עמ' 485). וכן כתב: 'שיטת ספרי זוטא במדבר המחייבת גלות את מי שהכה מכה שאינה כדי להמית והרג, משתלבת יפה עם הפרשנות דבי ר' עקיבא בפרשת משפטים, כפי ששחזר גבריהו' (שם, עמ' 488, הערה 47).

83 ר' דוד פארדו, ספרי דבי רב, ד, סלוניקי תקנ"ט, דף רצא ע"א, ד"ה 'במבושיו'.

84 נוסח הספרי מובא על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 32 (ר). חילופים משמעותיים בלבד מובאים על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall Or. 24 (נויבאואר 151) (א); כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 1594 (ב); עותק גניזהו (ראו עליו: כהנא, אוצר [לעיל הערה 1], עמ' 102) (ג); דפוס ראשון, קושטא רע"ב (ד); מדרש המזוהר, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1422 (מרגליות 369) (1); ילקוט תלמוד תורה, כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 17 (נויבאואר וקאולי 2638) (ח); ילקוט שמעוני, כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. b. 6 (נויבאואר וקאולי 2637) (ט); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 16406 (מרגליות 341) (ל); עותק כריכה ב, נונאנטולה, הארכיון ההיסטורי העירוני 109 (36.1) (ראו עליו: כהנא, אוצר [שם], עמ' 101) (ף).

85 סכנת נפשות] ג'רוח. סכנה אבדטלמן.

את כפה. כך כל דבר שהו בסכנת נפשות הרי הוא בקצותה את כפה.

[ג] וקצותה את כפה – מלמד שחייב אתה

להצילה בכפה. הצילה בנפשה <<מנין?>>⁸⁶ [ד] ר' יהודה או'. נאמר כן לא תחס עינך ונאמר להלן לא תחס עינך. מה לא תחס עינך האמור ת"ל לא תחס עינך. להלן ממון אף לא תחס עינך האמור כן ממון.

כל הדרשות שבטור הימני סתמיות ואינן מיוחסות לחכם נקוב שם. הדרשות הללו מציגות שיטה לפיה הפרשה כולה עוסקת בדין רודף. על פי קריאה זו, פרשת 'ושלחה ידה והחזיקה במבשיו' מספרת סיפור מעין זה: אדם תוקף את חברו. אשת החבר רואה שבעלה מותקף, והיא תופסת את התוקף במבשיו, כלומר במקום שיש בו סכנת נפשות, על מנת להציל את בעלה. הדין 'וקצותה את כפה' מורה שיש להציל את התוקפת באיבריה, והדין 'לא תחס עינך' מורה כי אם הדבר לא אפשרי יש להציל את התוקפת בנפשה, כלומר להורגה. האישה והמבושים נקראים כדוגמאות בעלמא לרודף אחר חברו להורגו.⁸⁷ קריאה זו מתעלמת מן ההקשר המגדרי של הדין הזה במקרא, העוסק באישה התוקפת איש ומחזיקה באברי המין שלו.

הקשר זה מאפשר לפרש שני ביטויים קשים בפרשה על פי משמעותם הראשונית במסגרת המערכת המשפטית של התנאים. הביטוי האחד הוא 'מבשיו'. משמעות המילה נותרת איבר המין, אך היא משמשת דוגמה לכל דבר שיש בו סכנת נפשות. קריאה המילה 'כשמועו' מיוחסת לר' עקיבא בקטעים שמוצאם כנראה מן המכילתא לדברים.⁸⁸ הביטוי האחר הוא 'וקצותה את כפה', המובן בספרי כקטיעת כף היד ממש, וכף היד היא דוגמה לכל איבר שפגיעה בו מאפשרת לנטרל את הרודף.

לקריאת הפרשה כעוסקת בדין רודף אין הדים במשנה או בתוספתא.⁸⁹ אם כל דיני החובל

86 מנין] התוספת על פי ג'ה.

87 הברייתא המצוטטת ראשה וסופה בבבלי בבא קמא כח ע"א, בסוגיית 'עביד איניש דינא לנפשיה', דומה מאוד לספרי דברים שלפנינו, בכך שיש בה הן קריאה של הפרשה כעוסקת בנוזיקין, הן קריאה של הפרשה כעוסקת ברודף. הבבלי הביא את הברייתא והעלה ממנה שאישה התוקפת עשויה להיענש בממון על החבלה במי שתקף את אישה אם יכלה לעוצרו באופן אחר, אך היא פטורה מתשלומים אם לא הייתה יכולה לעוצרו באופן אחר.

88 ראו לעיל, עמ' 538.

89 לפירוש הפרשה כפשוטה ראו: פסיקתא דרב כהנא ג, ו (מהדורת מנדלבוים, עמ' 45), ומקבילות: רות רבה ז, יב; ו תנחומא, כי תצא ט; מדרש שמואל יח, ו (מהדורת ליפשיץ, עמ' 62); וכן ראו: משנת ר' אליעזר ד (מהדורת ענלאו, עמ' 80–81). השו"ג: 'תני: ושלחה ידה ולא אשת שליח בית דין. תני תורן תני: ושלחה ידה לרבות אשת שליח בית דין' (ירושלמי, בבא קמא ה, ג [ו ע"ב; מהדורת רוזנטל–ליברמן, עמ' 30, שורות 32–33]). בעיקר הספרי מקיימת הדרשה הראשונה, והדרשה השנייה עשויה להתאים לדרישת הפרשה בתשלומי בושת (שהרי לאשת שליח בית דין אין רשות לבייש, ואם עשתה זאת היא חייבת). לנוסח הירושלמי ראו: ד' רוזנטל, 'ירושלמי נזיקין: קטעי בולוניה וסבונה', ירושלמי נזיקין², מהדורת רוזנטל–ליברמן, עמ' 233, הערה 30,

בחרו נלמדים במלואם מן הפרשה בווי' כד, הרי יש להעמיד את הפרשיות בדברים ובשמות בנפרד מדיני החבלות. נראה שכך אכן עשו המקור הסתמי בספרי דברים וחברו במכילתא דר' שמעון בן יוחאי.⁹⁰ הסיווג של חמישה דברים נעדר אפוא הן מן הספרא, הן מן הרובד הסתמי של ספרי דברים, הן מדרשה אחת במכילתא דר' שמעון בן יוחאי.

הדרשות בטור השמאלי מיוחסות לרבי ולר' יהודה, והן קושרות את פרשת 'ושלחה ידה והחזיקה במבשיו' לדיני החבלות ובייחוד לדין בושת. דוד צבי הופמן הבחין שכל אחת משתי הדעות הסותרות מתאימה לאחד משני בתי המדרש התנאיים.⁹¹ אלא שעל אף הקרבה ההלכתית לשיטת דבי ר' ישמעאל, מוצאן של הדרשות שבטור השמאלי אינו בחיבורים דבי ר' ישמעאל – הן מיוחסות לרבי ולר' יהודה ולא לתנאים האופייניים לחיבורים דבי ר' ישמעאל.⁹² גם המונחים פרט ו'יכול אף זה כן' אופייניים לדבי ר' עקיבא.⁹³ שלא כבמקומות אחרים בספרי דברים, ששולבו בהם גיליונות מן המכילתא לדברים, כל עדי הנוסח מקיימים את הדרשות שבטור השמאלי.⁹⁴ דרשות אלה גם אינן גיליונות דבי רבי, שכמותם גילה מנחם כהנא בכתבי היד של ספרי במדבר: הן אינן מופיעות במקומות שונים בעדי נוסח שונים, הן אינן מפסיקות באמצע עניין, הן אינן דורשות את הפסוקים בסדר חריג, ויש בהן שמות נוסף על שמו של רבי.⁹⁵ הדרשות בטור השמאלי מעידות אפוא שר' יהודה ורבי אימצו את שיטת דבי ר' ישמעאל בדורות שלאחר ר' עקיבא. שיטתם שולבה בספרי דברים לצד שיטה הקוראת את הפרשה כעוסקת בדין רודף. תופעה דומה מתועדת במשנה, כנראה בהשפעתם של אותם חכמים.

אם כן יש בידינו מקורות דבי ר' עקיבא שבהם התנאים קראו את וי' כד 19 כמוקד של דיני החבלות כולם – מנתינת מום ועד העמדה בחמה. פרשת הריפוי והשבת (שמ' כא 18–19) ופרשת 'ושלחה ידה' (דב' כה 11–12) לא נקראו בהקשר של דיני החבלות אלא בהקשר של דינים מדיני

וכן בכ"י אסקוריאל, ספריית סן לורנצו דל אסקוריאל G-I-3 על אתר. ראו גם: הלברטל, מהפכות (לעיל הערה 10), עמ' 117, הערה 4.

90 יאיר פורסטנברג הציע, בתכתובת פרטית, כי ייתכן שהדרשן קשר את 'והחזיקה' כאן עם 'והחזיק בה' בפרשת האונס בדב' כב 25. שתי הפרשיות עוסקות בפגיעה מינית של גברים בנשים (דב' כב) ושל נשים בגברים (דב' כה), ונקראות כפרדיגמות לדין כללי המאפשר לצד המותקף זכות להגנה העצמית.

91 ד"צ הופמן, מדרש תנאים לספר דברים, ברלין 1899, עמ' 168. בעקבותיו הלך פינקלשטיין: 'ברייתא זו סותרת את שלפניה ולפיה בדין רודף נדרש הכתוב ולא בדין בושת' (ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש, עמ' 311).

92 על שמות חכמים כקריטריון להבחנה בין בתי המדרש התנאיים ראו: כהנא, מדרשי ההלכה (לעיל הערה 11), עמ' 29–35.

93 למונחים הללו ראו: אליאס-בר־לבב, מכילתא דרשב"י (לעיל הערה 64), עמ' 100, 134–135. על מגיד כתבה: 'בחלק ההלכתי של הספרי דברים "מגיד" מהווה חמישית מן ההיקריות, ובשאר מופיע "מלמד" (שם, עמ' 113, הערה 282). אם כן אף מגיד הוא חלק בלתי נפרד מן הספרי כאן.

94 סיכום וספרות על גיליונות מכילתא בספרי דברים ראו: כהנא, מדרשי ההלכה (לעיל הערה 11), עמ' 99.

95 מ' כהנא, 'גופים זרים מ"דבי רבי" במדרשי ההלכה', ש' יפת (עורכת), מחקרים במשנה ובתלמוד: הרצאות ימי העיון ביובל הששים של המכון למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 69–85.

הרוצח, והדים לכך מצויים במשנת סנהדרין. עם זאת במכילתא דר' שמעון בן יוחאי ובספרי יש השפעה של שיטת דבי ר' ישמעאל שהחובל חייב בחמישה דברים, הגלמים משילוב של פרשיות שונות. במכילתא דר' שמעון בן יוחאי רק דרשה אחת הולכת בוודאות בשיטת הספרא. בעיקר הספרי הפרשה נקראת כעוסקת ברודף, אך קיים בספרי גם רובד משני הדורש את הפרשה כעוסקת בכוש (שיטת דבי ר' ישמעאל). לעומתם בספרא אין השפעה כזו.

נראה שבמדרשי ההלכה דבי ר' עקיבא התרחש מעבר הדרגתי לשיטה הלכתית הדומה יותר לזו של דבי ר' ישמעאל. מעבר זה נבנה על תשתית קיימת של מדרשי הלכה בבית מדרש זה, תשתית ששימרה את השיטה ה'מקורית' דבי ר' עקיבא. ייתכן גם, שהחיבורים דבי ר' עקיבא משמרים גיוון פרשני והלכתי שהיה קיים בבית מדרש זה מראשיתו, כאשר הזרם המרכזי של בית המדרש נקט שיטה אחת, וחכמים אחדים בו נקטו שיטה אחרת – ושיטה אחרת זו ננקטה לבסוף במשנה.⁹⁶

לסיכום שיטות הקריאה בפרשיות העוסקות בפגיעה גופנית:

שמ' כא 18–19	שמ' כא 24–25	וי' כד 17–22	דב' כה 11–12
שבת וריפוי	צער	נזק	בושת
דבי ר' ישמעאל (כל הפרשיות עוסקות בחובל)	דבי ר' עקיבא (כל פרשה עוסקת בעניין אחר)	תשלומים במכה שיש בה כדי להמית ולא מת	הנותן בחברו מום או חבורה באמצעות מעשה בד
הרודף אחר חברו להורגו	(לא שרדה דרשה)		

ג. פרק החובל ומקורותיו

1. מקורות דבי ר' עקיבא בפרק החובל

אם כן, חלק ממקורותיו של פרק ח במשנה בבא קמא קרובים בשיטתם ההלכתית לשיטת דבי

96 במדרש הגדול לשמ' כא 25 נשתמרה דרשה בשם בן עזאי שעשויה להיות מן המכילתא דר' שמעון בן יוחאי: 'בן עזאי אומר: הרי הוא אומר חבורה תחת חבורה ולהלן הוא אומר והכה איש את רעהו באבן או באגרף. הא חבורה חבורה: מה חבורה האמורה להלן שבתו יתן ורפא אף כאן שבתו יתן ורפא ירפא' (הדרשה נדפסה במכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 25 [מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 176, שורה 22]). בן עזאי דן ביחס בין שמ' כא 18–19 (ריפוי ושבת) לבין שמ' כא 24–25 (דמי ולדות), וסבר ששתי הפרשות עוסקות באותו עניין. המילה חבורה אינה מופיעה בפרשת השבת והריפוי, אך בן עזאי ראה בסיפור המתואר בפרשה ביטוי לחבורה (שמא בהשפעת הספרא, שדרש 'מכה' – עשיית חבורה; ראו לעיל ליד הערה 62). דמיון זה מספיק לגזור משתיהן גזרה שווה, ומכאן היה יכול לראות בשתי הפרשיות חלק מאותו הדין.

ר' ישמעאל – כפי שאימצו אותה חכמים דבי ר' עקיבא – אך חלק אחר ממקורותיו מוצאם מדבי ר' עקיבא. הבנה זו מבהירה את מקורה של סתירה פנימית בפרק, בעניין האופן שבו יש לשלם בושת. משנה א קובעת:

בשת – הכל לפי המביש והמתביש. המביש את הערום, המביש את הסומא, והמביש את הישן – חיב. וישן שביש – פטור. נפל מן הגג והזיק וביש, חיב על הנוק ופטור על הבשת. שנאמר: ושלחה ידה והחזיקה במבשיו (דב' כה 11) – אינו חיב על הבושת עד שיהא מתכון.

בניגוד לכלל הרגיל, ש'אדם מועד לעולם'⁹⁷ דמי הבושת הם תשלום על גרימת בושה במתכוון. מאחר שבושה תלויה בזהותו ובמעמדו של אדם ואף בהקשר החברתי המסוים שבו נגרמת הבושה, התשלום משתנה על פי הנסיבות הללו. בושתו של כל אדם שונה, ואף מידת הביזוי שהוא יכול לגרום לאחרים שונה.⁹⁸ אלא שהמשכו של פרק ח אינו מתאים לסיווגים הללו. לאחר דיון בפטורים ובחיובים כלליים בדיני החובל, נמנים במשנה ו סוגים שונים של מכות ונקבעים להם תשלומים קצובים:

התוקיע לחבירו – נותן לו סלע.⁹⁹ ר' יהודה אומ' משם ר' יוסה הגלילי – מנה. סטרו – נותן לו מאתים זוז. לאחר ידו – נותן לו ארבע מאות זוז. צרם באזנו, תלש בסערו, רקק היגיע בו הרוק, העביר טליתו ממנו, פרע ראשה שלאשה – נותן לו ארבע מאות זוז. והכל לפי כבודו.

תפקידה של רשימה זו אינו ברור. הלא המשנה כבר תיארה כיצד להעריך תשלומי נזק, צער ובושת, והיא אינה מפרשת אם התשלומים המנויים במשנה ו הם נזק, צער או דבר אחר מחמשת

97 משנה, בבא קמא ב, ו.

98 ראו: 'המבייש את חבירו ערום זה חייב, ואינו דומה מביישו ערום למביישו לובש. ביישו במרחץ הרי זה חייב, ואינו דומה מביישו במרחץ למביישו בשוק. ואינו דומה המתבייש מן היקיר למתבייש מן הפגום, ואינו דומה גדול המתבייש לקטן המתבייש, בן גדולים המתבייש לבן קטנים המתבייש' (תוספתא, בבא קמא ט, יב [מהדורת ליברמן, עמ' 44–45]). על תפיסת הגוף והבושה בספרות חז"ל ראו: י' אנגלנדר וא' קמיר, "בשר-בושה סרוחה רימה": הגוף והבושה בעולמם של חז"ל, מדעי היהדות, 49 (תשע"ג), עמ' 57–101.

99 'טמא המכה את הטהור וטהור המכה את הטמא [...] ר' שמעון או'. תוקעו טמא רותקו טהור' (תוספתא, זבים ד, א [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 678]). מכאן ניתן להבין כי תוקע הוא מי שדוחף את גופו בגופו של חברו ונצמד אליו, והיפוכו הוא רותק, תוקף שלאחר המכה מתרחק מחברו. רותק הוא המכה באגרוף (ארמית: מרתוק; ראו: סוקולוף, ארמית ארץ ישראלית [לעיל הערה 19], עמ' 368), מכה חזקה שאחריה ניתן המגע בין התוקף למותקף, ועל כן סבר ר' שמעון כי היא אינה מוליכה את הטומאה מן המכה למוכה. לתוספתא זבים ראו: ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 129. לפירושים נוספים לתקע במשנתנו ראו: א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, טז, ירושלים 1959, עמ' 7888, הערך 'תקע'. הרמב"ם פירש שתוקע הוא המכה באגרוף (השוו: בבלי, בבא קמא לו ע"א), בעוד רש"י פירש שהוא מכה על האוזן (מכה הגורמת לתחושה כאילו תקעו באוזן?) או תוקע תקיעה ממש, בקרן (השוו: שם יז ע"ב).

הדברים המנויים בריש הפרק.¹⁰⁰ משנה זו כורכת דברים שעשויים להיות מסווגים כצער, כמו 'צ'רם באזנו, תלש בשערו', יחד עם דברים שעשויים להיות מסווגים כבושת, כמו 'העביר טליתו ממנו'.¹⁰¹ והנה המקרים המנויים במשנה זו דומים לאלו המנויים בספרא:

מספרא ¹⁰²	משנה
ואיש כי יתן מום בעמיתו – אין לי אילא בזמן שנתן בו מום, מנ'	התוקיע לחבירו נותן לו סלע [...] סטרו נותן לו מאתים זוז. לאחר ידו נותן לו ארבע מאות זוז.
צ'רם באזנו תלש בשערו רקק והגיע בו בו הרוק העביר טליתו ממנו פרע ראשה שלאשה? תל' לו' ועשה וכו'	צ'רם באזנו תלש בסערו רקק היגיע בו הרוק העביר טליתו ממנו פרע ראשה שלאשה. נותן לו ארבע מאות זוז והכל לפי כבודו.

שמו של ר' עקיבא עצמו מוזכר בקשר לרשימה זו, ואחריה בא במשנה שם סיפור עליו:

אמ' ר' עקיבא אפילו עניים שביש' רואין אותן כילו הן בני חורין שירדו מנכסיהם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב.
מעשה באחד שפרע ראשה שלאשה, ובאת לפני ר' עקיבא, וחייבו ליתן לה ארבע מאות זוז. אמ' לו: ר' תן לי זמן, ונתן לו. שימרה עומדת <על פתח> חצירה, ושבר את הפך בפניה ובו באסר שמן, וגילת את ראשה והיתה מטפחת ומנחת על ראשה. והעמיד עליה עדים ובה לפני ר' עקיבא, ואמ' לו: ר', לזו אני נותן ארבע מאות זוז? אמ' לו ר' עקיבא: לא אמרתה כלום.

על פי רשימת התשלומים הקצובים, מי שפרע את ראשה של האישה חייב לשלם לה 400 זוז. האיש הפורע בסיפור לא קיבל את שיטת ר' עקיבא – הוא הניח כי האישה תהיה מוכנה לגלות את ראשה על מנת לטפחו בשמן בשווי איסר, ולפיכך כבודה שווה פחות מכבודן של נשים אחרות. הוא שבר בפניה צלוחית וגילה שאכן כך הוא: האישה עצמה העריכה את השווי של גילוי ראשה, על מנת לטפחו בשמן חנם, בקצת פחות מאיסר אחד. במהלך מטריד הוא העמיד עדים על האישה וכך תיעד את מידת ההנאה הכספית שתמורתה תהיה מוכנה לפרוע את ראשה. האיש הפורע בסיפור פעל כמעט על פי ההנחיות של משנה א: הוא אמד את סכום הכסף שתמורתו

100 לסקירת הניסיונות של התלמודים והראשונים לסווג את הדברים הללו כחלק ממערכת חמשת הדברים ראו: 'מלאכת שלמה' על בבא קמא ח, ו.1.

101 העירום מוזהה במישרין עם בושת, הן בפרשה המקראית (דב' כה 11), הן במשנה (בבא קמא ח, א), הקובעת שהמבייש את הערום חייב (כלומר אף כי הערום מבוש ועומד, המביישו חייב). ראו עוד להלן הערה 110.

102 אמור, יד, ג, ג, (מהדורת וייס, דף קד ע"ד).

תהיה האישה מוכנה להתבייש שוב באותו אופן. לפי הקריטריון של משנה א' הכל לפי המבייש והמתבייש, היה סביר לשלם לה איסר, ודבריו של האיש 'לזו אני נותן ארבע מאות זוז?' מדגישים את תמיהתו על סכום התשלום. ואולם ר' עקיבא קבע שהאיש שגילה את ראשה של האישה חייב לשלם לה סכום קצוב, בלי קשר למידה שבה העריכה האישה עצמה את כבודה, וקביעה זו מחזקת את הקשר בין חכם זה לרשימת התשלומים הקצובים. המעשה מעמיד לדיון את השאלה אם יש להעריך את הבושת 'לפי המבייש והמתבייש', כהלכה במשנה א (או 'לפי כבודו', כהלכה הסתמית במשנה ו), וכטענתו של האיש שפרע את ראש האישה, או שמא יש תשלום שווה לכל הנשים על פריעת ראשן, כהלכתו של ר' עקיבא.

בכל עדי הנוסח של המשנה, למעט דפוס שונצינו של התלמוד הבבלי והדפוסים החדשים של המשנה, המעשה בר' עקיבא מחובר להלכה הבאה אחריו באמצעות מילית הזיקה ש-: 'שהחובל בעצמו אף על פי שאינו רשוי פטור ואחרים שחבלו בו חייבים, והקוצץ את נטיעותיו אף על פי שאינו רשוי פטור ואחרים שקצצו את נטיעותיו חייבים'. קישור זה מצוי גם בתלמוד הבבלי, המפרש את דברי ר' עקיבא 'לא אמרתה כלום' באמצעות חיבורם להלכה שבמשנה הבאה: 'התניא, אמר לו ר' עקיבא: צללת במים אדירים והעלית חרס בידך, אדם רשאי לחבל בעצמו'.¹⁰³ אך בסיפור, האדם שפרע את ראש האישה לא טען שהיא אינה רשאית לחבל בעצמה, אלא שמעשה מוכיחים שכבודה שווה לה פחות מאיסר. האיש הפורע ביצע את התרמית המתוחכמת הזאת לא כדי להראות שהאישה חסרת כבוד באופן כללי, אלא כדי לברר כמה בדיוק שווה לה ראשה המכוסה. זהו התפקיד של ציון ערכו של השמן המונח בפני האישה, כניגוד ל-400 הזוז שחויב האיש לשלם. סוף הסיפור, 'לא אמרתה כלום', נקשר בהלכה הבאה אחריו באופן משני, אולי כחלק ממעשה העריכה של הפרק.¹⁰⁴

שיטת ר' עקיבא שאין הבדל בין עניים לעשירים לעניין תשלומי החבלה, שכן כבודם של כל ישראל שווה, מתאימה מאוד לרשימת תשלומים קצובים. עם זאת סתם המשנה מסייג את רשימת התשלומים הקצובים וקובע ש'הכל לפי כבודו'. משמעותו של סיוג זה אינה ברורה: אם התשלומים אחידים, הרי אין לשנותם לפי כבודו של הפוגע; ואם יש לעשות זאת, הרי מספיקה ההוראה בריש הפרק 'הכל לפי המבייש והמתבייש', ואין טעם למנות תשלומים קבועים. לשון הסיוג של סתם המשנה 'הכל לפי כבודו' שונה מלשונה של משנה א' 'הכל לפי המבייש והמתבייש', אך דומה לרשימה במשנת כתובות המונה את החיובים הממוניים של הבעל לאשתו

103 בבלי, בבא קמא צא ע"א, על פי כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, Cod. Hebr. 19 (שטיינשניידר 165).

104 על התשובה של ר' עקיבא בברייתא ראו: ש' נאה, 'שתי הערות למילון התלמודי: על צל"ל ועל נו"ל', לשוננו לעם, נו (תשס"ז), עמ' 46, הערה 5. לדעת נאה חרס כאן הוא כינוי לצדפה הפנינית, שבתוכה מוצאים פנינים, וזהו סוג ה'חרסים' שמוצאים בים, ושמן הארמי: חספא. עם זאת לחרס שהעלה האדם בידיו יש כאן דר' משמעות מעניינת, שהרי הוא שבר פך בפני האישה, ואם כן ניסה לקבל 400 זוז ונשאר בידו חרס שבור ממש. לפי זה, זוהי שי"ן הזיקה במשמע של וי"ו החיבור: ראו אפשטיין, מבוא (לעיל, הע' 42), עמ' 652-653.

ושל האישה לבעלה במקרה שהם אינם חיים יחד.¹⁰⁵ בסופה של הרשימה המשנה קובעת: 'במי דברים אמורים? בעניי שבישראל; אבל במכובד הכל לפי כבודו'. הביטויים 'עניי שבישראל' ו'הכל לפי כבודו' מופיעים אף הם במשנה, בבא קמא ח, ו – הראשון בפי ר' עקיבא והשני בסתם משנה.¹⁰⁶ אם כן רשימת התשלומים הקצובים במשנה ו קרובה בלשונה למשנה כתובות, לספרא ולמעשה בר' עקיבא בסופה של אותה המשנה, אך שונה ממשנה א.

הבבלי קובע באשר למשנהו: 'כל אלו שאמרו – דמי בושתו', והירושלמי מביא כדוגמה לבושת מקרה דומה הלקוח מן הרשימה בתוספתא המקבילה לרשימת התשלומים הקצובים במשנה: 'הכהו בטומוס שבידו – נותן לו אחד, בושת'.¹⁰⁷ השימוש במקרה זה כדוגמה לבושת מדגיש את הקשר, בעיני התלמודים, בין התשלומים הקצובים לבושת. אך מאותה התוספתא עצמה עולה כי היא לקוחה ממקור שאינו מכיר את דין בושת. לקראת סופו של פרק ט בתוספתא בבא קמא, לאחר מה שנראה כסיום בדברי אגדה, באה ברייתא זו:

הכהו באחד ידו¹⁰⁸ בנייר בפינקס בעורות שאין עבודין. בטמוס של שטרות שבידו – נותן ארבע מאות זוז. ולא מפני שמכה של צער אלא מפני שמכה של בזיון. שנאמר קומה יי הושיעני אלהי כי הכית וגו' (תה' ג 8). ואומר בשבט על הלחי את שופט וגו' (מיכה ד 14). ואומר גוי נתתי למכים וגו' (יש' נ 6).¹⁰⁹

105 משנה, כתובות ה, ח.

106 הערכת כבודו של אדם ומעמדו בפני מערכת המשפט על פי עושרו ומעמדו הייתה נהוגה באימפריה הרומית ואף מוסדה בה בחוק. ראו: P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970, pp. 1-3, 234-259. 'בני חורין' עשוי להיות תרגום ל-*honestiores*, מכובדים, בעוד 'עניים' הם *humiliores*. טענתו של ר' עקיבא היא שבישראל אין מקום להבחנות כאלה, משום שכולם מכובדים, בני אברהם יצחק ויעקב. השוו למצב במשפט הרומי, שבו, כפי שהראה גרנסי, בניהם של דקוריונים, ותיקי צבא ואחרים, מוגנים באופן מפורש מעונשים פלביים. ראו: שם, עמ' 221-233, במיוחד עמ' 229, ולמקורות ראו: שם, הערה 4. (קיומם או היעדרם של יהודים במעמד זה בחוג החכמים או בכלל אינו משנה לענייני כאן; השוו: 'וילפנד בן-שלום, גלגל הוא והוא עובר על הכל: עוני וצדקה בעיני חכמי ישראל, בני ברק 2017, עמ' 156).

107 בבלי, בבא קמא צב ע"א; ירושלמי, בבא קמא ח, א ו ע"ב; מהדורת רוזנטל-ליברמן, עמ' 29, שורה 7).

108 על 'אחד ידו' ראו לעיל הערה 56.

109 תוספתא בבא קמא ט, לא (מהדורת ליברמן, עמ' 49); כל הפסוקים המובאים בתוספתא מזכירים את הלחי כמטרת המכה. נראה שמטרתם להצביע על כך שמכה על הלחי אף היא מכה, וגם היא כולה בגדר 'מכה בהמה ישלמנה'. זהו אם כן מקרה שאף אין ראייה לדבר זכר הוא, ללא השימוש במונח, כמקובל בדבי ר' עקיבא. ראו: א' רוזן-צבי, "אף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר": מובנו, אופיו ומשמעותו של הביטוי בספרות התנאים, תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 323-344. השוו: גולדברג, פירוש מבני ואנליטי (לעיל הערה 56), עמ' 179.

בריייתא זו מרחיבה את רשימת התשלומים הקבועים שבמשנה. היא מוסיפה עליה פרטים ופסוקי ראייה. הבריייתא, כמו המשנה, כוללת רשימה המצויה בספרא, והיא מובלטת לעיל. ההסבר 'לא מפני שמכה של צער, אלא מפני שמכה של בזיון' מעיד שמקור זה לא הכיר את המונח 'בושת'.¹¹⁰ הנימוק 'מפני ש' – ולא 'משם' כבמשנה א – מורה שאין זה סיווג משפטי של החיוב אלא הסבר מדוע מעשה זה מחייב תשלום כה גבוה.

הרשימה הפותחת את פרק ח במשנה בבא קמא, 'החובל בחבירו חייב עליו משם חמשה דברים', משקפת כאמור את השיטה ההלכתית דבי ר' ישמעאל. המשנה מצטטת את דב' כה 11 כדי לדרוש ממנו דין מדיני הבושת, ואף מתארת את שומת דין צער באופן דומה לתיאור שבמכילתא דר' ישמעאל. גם התוספתא המקבילה למשנה זו פותחת ברשימה של 'שלושה עשר הן אבות נזיקין', ובסופם: 'נזק צער ריפוי שבת ובושת'.¹¹¹ כל אלה מורים שמשנה א היא ביטוי נוסף לאימוץ של השיטה דבי ר' ישמעאל בבית ר' עקיבא. כפי שהראיתי אימוץ זה משתקף גם ברבדים מסוימים של הספרי ושל המכילתא דר' שמעון בן יוחאי, ומן הספרי עולה שניתן לייחס את אימוץ השיטה הזו לר' יהודה ולרבי. לעומת זאת משנה ו בפרק ח קרובה בלשונה ובהלכותיה למקורות דבי ר' עקיבא.

הפער בין רשימת התשלומים הקצובים במשנה ו לבין שיטת ההערכה המשתנה של משנה א נוצר משום שמקורה של כל הלכה שונה. הן הוסמכו זו לזו במשנה בתהליך של קיבוץ רעיונות והלכות – בלשונם – מבית מדרשו של ר' עקיבא ומבית מדרשו של ר' ישמעאל בפרק אחד במשנה. מערכת חמישה דברים מבוססת על שיטה דרשנית דבי ר' ישמעאל, שיטה הקוראת כמה פרשיות כאחד באמצעות הכלל 'בא הכתוב ללמד בו דברים החסרים בו' וכו'. בדבי ר' עקיבא לא היה כלל כזה¹¹² – במדרשי ההלכה דבי ר' עקיבא יש קולות המשתלבים לכדי שיטה פרשנית שונה מזו של משנת חמישה דברים הן בקטגוריות שלהן הן בתוצאותיה המשפטיות. ושיטה זו היא המהדהדת ברשימת התשלומים הקצובים ובמעשה בר' עקיבא המשובצים לקראת סופו של פרק החובל.

2. לעריכתו של פרק החובל

הסתירה בין משנה א למשנה ו בפרק ח במשנה בבא קמא מבליטה תופעה רחבה יותר: המינוח והלשון בפרק אינם אחידים. בפרק משמשים שני מטבעות לשון: 'החובל [...]' חייב/פטור'

110 השו: 'אין לך אדם בזוי ופגום בעולם אלא המהלך ערום בשוק' (ספרי דברים שכ [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 367]; בלשון אחר: בבלי, יבמות סג ע"ב). ומכאן קשר חזק בין ביזיון, פגם ועירום (השו: ב' 25). על עירום בספרות חז"ל ראו: M. Satlow, 'Jewish Constructions of Nakedness in Late Antiquity', *Journal of Biblical Literature*, 116 (1997), pp. 429-454; J. Z. Smith, 'The Garments of Shame', *History of Religions*, 5 (1996), pp. 218-221

111 תוספתא, בבא קמא ט, א (מהדורת ליברמן, עמ' 42).

112 ספרי במדבר ב (מהדורת כהנא, עמ' 10, שורה 7).

ו'התוקע/סוטר/תולש' [...] נותן'. בשום מקום בפרק אין שילוב בין התנאי 'החובל' לבין התוצאה 'נותן'. שימוש בקריטריון הלשוני הזה מאפשר להפריד את פרק החובל לשני קבצים: קובץ 'החובל בחבירו', הנוקט לשון חייב/פטור (כאן בטור הימני), וקובץ רשימת התשלומים, הסיפור בר' עקיבא ומשנה ז, הנוקטים לשון נותן (כאן בטור השמאלי):

[א] החובל בחבירו חייב עליו משום חמשה דברים. בנזק בצער בריפוי בשבת ובכשת. בנזק [...] בצער [...] ריפוי [...] שבת [...] בשת הכל לפי המבייש והמתבייש [...]

[ב] זה חומר באדם מבשור [...] ¹¹³

[ג] המכה אביו ואמו ולא עשה בהם חבורה החובל בחבירו ביום הכפורים, החובל בעבד עברי חייב בכולן חוץ מן השבת בזמן שהוא שלו,

113 בכתבי היד של סדר המשנה ובמהדורות המשנה עם פירוש הרמב"ם לשון המשנה היא: 'זה חומר באדם מבשור. וחומר טוב באדם מבשור: שהאדם משלם את הנזק ומשלם דמי וולדות ושור אינו משלם אלא נזק ופטור מדמי וולדות'. על משנה זו ונוסחה ראו: רוזנטל, קטעי בולוניה (לעיל הערה 89), עמ' 248–251. רוזנטל הראה כי זהו גם הנוסח שמצא הרב יהוסף אשכנזי, המצוטט ב'מלאכת שלמה' על המשנה, ב'כל הספרים'. בעל 'מלאכת שלמה' על משנה, בבא קמא ח, ב, שרוזנטל הפנה אליו (שם), הסביר את היחס בין שני צלעות המבנה: 'ונ"ל דה"פ: זה חומר באדם מבשור פי' זה שאמרנו למעלה [...] ועוד חומר אחר יש באדם מבשור [...]. אומנם רוזנטל הראה כי 'הלשון "זה חומר" וכו' נתפס לשון קשה שיש לתקנו על-פי הלשון הרווח במשנה, כאילו היה צריך להיות *זה חומר באדם מבשור – וחומר בשור מן האדם* (שם, עמ' 249). ולכן השתבשה לשון זו בשלבים שונים של המסירה. למשל בדפוסים החדשים של המשנה מובא: 'זה חומר באדם מבשור, שהאדם משלם נזק, צער, רפוי, שבת, ובושת ומשלם דמי וולדות. ושור אינו משלם אלא נזק, ופטור מדמי וולדות'. הרמב"ם כתב בפירושו למשנה זו כי הלכה זו סמוכה 'על הכלל שכבר קדם בפרק השלישי דמסכתא זו "שורו שבייש פטור" (משנה ב"ק ג, י) (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון: מקור ותרגום, ד: סדר נזיקין, מהדורת י' קפאח, ירושלים תשכ"ה, עמ' לה). משנה זו היא רשימת הבדלים בין דין האדם לבין דין השור, 'יש חייב על מעשה שורו ופטור על מעשה עצמו; חייב על מעשה עצמו ופטור על מעשה שורו'. בכל המקרים הללו דינו של האדם חמור מדין השור. הלכה אחרת באותו הפרק משווה בין אנשים לבין שורים: 'שני אנשים שחבלו זה בזה משלמים במותר נזק שלם [...] אדם בתם ותם באדם – אדם בתם משלם במותר נזק שלם, ותם באדם משלם במותר חצי נזק' (משנה, בבא קמא ג, ח); 'ייתכן שמשנתנו משתרשת ממשנה זו. בהלכה זו יש באדם 'חומר' ברור מבשור: האדם משלם תמיד נזק שלם, בעוד השור משלם לעיתים חצי נזק. בין כך ובין כך נכונה הבחנתו של הרמב"ם שמשנתנו אינה חלק בלתי נפרד מפרק החובל. נראה שהיא הובאה אליו כדי לשמש חוליית מעבר בין הגרעין הספרותי של הפרק לבין הקובץ שנוסף עליו בראשיתו. משנה ב היא אפוא התפר המחבר את משנה א, העוסקת בשומת תשלומי החבלה, אל קובץ 'החובל בחבירו', העוסק בחייבים ובפטורים בחבלה גופנית.

החובל בעבד כנעני שלאחרים חייב
 בכולם
 ר' יהודה אומר אין לעבדים בושת.
 [ד] חרש שוטה וקטן [...] החובל בהם חייב
 והם שחבלו באחרים פטורים.
 העבד והאשה [...] החובל בהם חייב
 והם שחבלו באחרים פטורים [...]
 [ה] המכה אביו ואמו ועשה בהן חבורה,
 החובל בחבירו בשבת,
 החובל בעבד כנעני שלו פטור מכולם.

[ו] התוקע לחבירו נותן לו סלע סטרו
 נותן לו מאתיים זוז [...] צרם באזנו תלש
 בשערו [...] נותן ארבע מאות זוז והכל
 לפי כבודו. א' ר' עקיבה [...]]
 מעשה באחד שפרע ראשה שלאשה בשוק
 חייבו ר' עקיבה ליתן לה ארבע מאות זוז
 [...] אמר לו רבי לזו אני נותן ארבע מאות
 זוז אמר לו לא אמרת כלום

[ז] שהחובל בעצמו אף על פי שאינו
 רשוי פטור
 ואחרים שחבלו בו חייבים
 והקוצץ את נטיעותיו אף על פי שאינו רשוי
 פטור ואחרים שקצצו את נטיעותיו חייבים.

[ח] אע"פ שהוא נותן לו אינו נמחל לו עד
 שיבקש ממנו [...]

[ט] האומר סמה את עינו ק>טע את ידו
 שבר את רגלו – חייב. על מנת פטור –
 חייב.¹¹⁴
 קרע את כסותי, שבר את כדאי – חייב. על
 מנת פטור – פטור.
 עשה כן לאיש פל' על מנת פטור – חייב, בין
 בגופו בין בממנו.

קובץ 'החובל בחבירו' מתקדם באופן לינארי מ'החובל בחבירו' עד 'האומר [...] עשה כן לאיש
 פלוני'. ראש הרשימה, 'החובל בחבירו', הורחב על ידי פירוט חמשת הדברים שבהם חייב החובל.

114 עינו... ידו... רגלו] כך בכ"ק קודם הגהה.

לצד קובץ זה שולב קובץ רשימת התשלומים וסיפור ר' עקיבא, המתאפיינים בלשון נותן. קובץ זה עוסק בפרטי התשלומים, ואף קובע תשלומים קצובים לפגיעות מסוגים שונים. משנה א, פירוט חמשת הדברים שבהם חייב החובל, היא תוספת על עיקרה של רשימת 'החובל [...] חייב/פטור', שאינה עוסקת בגובה התשלום או במרכיביו. עניינה המרכזי של רשימה זו הוא פירוט החיוב או הפטור של קבוצות אנשים שונות מדיני החבלה. הרשימה מסודרת במבנה מדוקדק:

<p>[ה] המכה אביו ואמו ועשה בהן חבורה החובל בחבירו בשבת [...] והחובל בעבד כנעני שלו פטור מכולם [...].</p>	<p>[ג] המכה אביו ואמו ולא עשה בהם חבורה החובל בחבירו ביום הכיפורים [...] החובל בעבד עברי [...] החובל בעבד *כנעני* של אחרים חייב בכולם [...].</p>
<p>[ד] חרש שוטה וקטן פגיעתם רעה. החובל בהם חייב והם שחבלו באחרים פטורין. העבד והאשה פגיעתם רעה [...] אבל משלמים לאחר זמן [...].</p>	

המקרים במשנה ה הם פטורים מובהקים ומוזכרים – מדין 'אין אדם מת ומשלם' או משום שהעבד שייך לבעליו. כך המכה את אביו ואימו חייב מיתה – אם עשה חבורה (שמ' כא 15), והוא אינו משלם להם תשלומי חבלה. המקרים במשנה ג מקבילים למקרים הללו, אך בהם החובל חייב. כך מי שמכה את אביו ואימו ולא עשה בהם חבורה אינו חייב על כך מיתה, אך הוא חייב בתשלומים.¹¹⁵ העבד העברי מובא אל המשנה כניגוד לעבד הכנעני, שאדוניו אינו משלם לו על חבלתו (אך הוא יוצא בשן ועין, שאינם מוזכרים במשנה).¹¹⁶ בין שתי הרשימות הללו, במשנה ד, עומדים מי

115 על ההבדל בין יום הכיפורים לשבת ראו: 'אין בין שבת ליום הכיפורים אלא שזה זדונו בידי אדם וזה בהכרת' (משנה, מגילה א, ה, על פי ק, קודם הגהה). ובתוספתא: 'ר' נחוניא בן הקנה אומר: יום הכפורים הרי הוא כשבת לתשלומין' (מגילה א, ז [מהדורת ליברמן, עמ' 345]). התלמודים על אתר קובעים שהמשנה במגילה הולכת בשיטת ר' נחוניא בן הקנה.

116 עבד עברי בא במשנה תמיד כניגוד לעבד כנעני, כפי ש'בנו ובתו הגדולים' באים כניגוד ל'בנו ובתו הקטנים'. ראו: מעשר שני ד, ד; עירובין ז, ו; בבא מציעא א, ה; ז, ו; ערכין ה, ה. עבד שאדונו חבל בו יוצא מאדוניו 'תחת עינו' (שמ' כא 26–27). המכילתא דר' ישמעאל מנגידה במפורש בין יציאה זו 'כדרך שהכנענים יוצאין' לבין יציאתו של העבד העברי 'בשנים וביובל' (מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין א [מהדורת הורוביץ–רבין,

ש'החובל בהם חייב והם שחבלו באחרים פטורים': חרש, שוטה וקטן מזה והעבד והאישה מזה. על פי משנת ידיים עניין זה גופו היה שנוי במחלוקת בין הפרושים לבין הצדוקים:

אומרין צדוקין: קובלין אנו עליכם פרושין. מה אם שורי וחמורי שאיני חייב בהן מצוות הרי אני חייב בניזקן. עבדי ואמתי שאני חייב בהן מצוות. אינו דין שאהא חייב בניזקן?
אמר להן: לא, אם אמרתם בשורי וחמורי שאין בהן דעת. תאמרו בעבדי ובאמתי שיש בהן דעת. שאם אקניטנו ילך וידליק גדישו שלאחר ואהא חייב לשלם.¹¹⁷

התורה קובעת שבהמה המזיקה מחייבת את אדוניה בתשלום, אך אין היא אומרת דבר על הנזקים שגורם העבד. הצדוקים ניסו ללמוד את דינו מקל וחומר מבהמה, והפרושים פירכו את הלימוד ואף הציעו טעם פרגמטי לדבר. יאיר פורסטנברג קבע לנכון שטענתם של הצדוקים היא שכפי שהאדון אחראי למעשי בהמותיו, הוא אחראי לא פחות – כנראה אף יותר – למעשי עבדיו, שכן הוא אחראי גם למצוות שעליהם לקיים. הצדוקים היו מעוניינים להחיל על בעל העבד את חובותיו של בעל הבהמה ולקרב בין העבד לבין הבהמה דווקא משום חיובו של האדון במצוות של העבד. לעומתם הפרושים היו סבורים שמאחר שלעבד יש דעת, והבעלים אינו יכול לשלוט בכל מעשיו, אין הוא יכול להיות אחראי להם.¹¹⁸

קובץ 'החובל [...]' חייב/פטור' הוא הגרעין הספרותי של הפרק. הקובץ הזה עוסק בפטורים וחיובים כלליים בניזקין, ובמרכזו עומדים מי ש'פגיעתן רעה' והפטורים מתשלומים: חרש, שוטה וקטן מחד גיסא והעבד והאישה מאידך גיסא. בכך נבדלים בני אדם מן הבהמות, הנתונות לאחריות הממונית המלאה של בעליהן. קובץ זה עוסק אפוא בשאלה שעמדה במוקד מחלוקת בין הפרושים לצדוקים, ואין בו עניין בגובה התשלומים על רשימת פגיעות מסוימת או בשומת

עמ' 249]). על האפשרות שאדם ישלם תשלומי נזק לעבד לאחר שנשתחרר ראו: מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 27 (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 177) ראו גם הדיון במדרש משפטים בנספח א למאמר זה.
117 משנה, ידיים ד, ז; על פי כ"י פרמה, פלטינה 2596 (דה רוסי 497; ריצ'לר 711).
118 לדברי פורסטנברג 'האלמנט הראשון בטיעוני הפרושים הוא מרכזיות השיקול הפרגמטי' (י' פורסטנברג, "קובלין אנו עליכם פרושים": לעיצובה של תמונת העולם הפרושית במשנה, א' רוזנק [עורך], ההלכה: הקשרים רעיוניים ואידאולוגיים גלויים וסמויים, ירושלים תשע"ב, עמ' 307). אך כאן נראה שהשיקול הפרגמטי משני להפרכה הפורמלית של הקל וחומר: ההשוואה בין בהמה לעבד אינה תקפה משום השוני המהותי בין השניים – לבהמה אין דעת אך לעבד יש. ראו גם: C. Hezser, 'Slaves and Slavery in Rabbinic and Roman Law', eadem (ed.), *Rabbinic Law in its Roman and Near Eastern Context*, Tübingen 2003, pp. 136-139. השר הצביעה על דמיון מסוים בין דברי הפרושים במשנת ידיים לבין המשפט הרומי – שניהם הניחו שיש לעבדים דעת. לדעתי המציאות מורכבת יותר. במשפט הרומי יש לאדון אחריות לנזקי עבדיו (בדומה לשיטת הצדוקים במשנה); לעיתים זו אחריות שילוחית והוא אחראי לכל מעשיהם באופן ישיר, ולעיתים זו אחריות נוקסאלית, כלומר האדון משלם את הנזק מגופו של העבד, ואחריותו מוגבלת למעשה לשוויו של העבד. אם כן מנגנון זה מאפשר לעבד עצמו להיות אחראי במידה מסוימת לנזקיו. בכל מקרה לשיטת הפרושים, הפוטרת עבדים מכל הנזקים ('פגיעתן רעה') משום דעתם, אין מקבילה במשפט הרומי.

הנזיקין.¹¹⁹ אין בו אמירה על המקור המקראי של דיני החבלות, וגם לא עולה ממנו אמירה ברורה על מחלוקת אחרת שהייתה קיימת בין קוראים עתיקים של המקרא, אם דין עין תחת עין משמעו שיש לשלם ממון או לחסר את איברו של האדם הפוגע.¹²⁰

שני הקבצים הקשורים בבתי המדרש התנאיים, והעוסקים בשומת נזקי הגוף, נוספו על קובץ 'החובל בחבירו', העומד בליבו של הפרק, ושעניינו החייבים והפטורים בדיני החבלות. הקובץ הראשון, במשנה א, הוא ההרחבה של דין החובל בחברו שבתחילת הפרק, הרחבה המפרטת מערכת של חמישה דברים המשמשים לשומת הנזק. השני הוא קובץ 'העושה [...] נותן', המפרט רשימה של תשלומי נזק קצובים. שני הקבצים הללו אינם עוסקים בשאלת החיוב והפטור בנזיקין אלא בהערכת תשלומי החבלות ובמרכיביה. בשל הדמיון למשנת ידיים אני סבור שזו השכבה הקדומה ביותר בפרק כרונולוגית, ושסביבה קובצו שאר הקבצים, אך אין בכך הכרח, וייתכן שכל מקורותיו של הפרק הם בני אותו הזמן פחות או יותר.

סיכום

בעולמם של התנאים רווחו שתי שיטות הלכתיות לפחות באשר לתחומה של פרשת החבלות המקראית, והן נבעו מיישום שיטות פרשניות שונות של הכתובים. ממהלוקת זו נבעו גם הבדלים הלכתיים, ומכאן שההרשות במדרשי ההלכה אינן נסמכות על הלכות ידועות, וההלכות שלפנינו במשנה סמוכות על דרשות הדומות מאוד לאלו שבמדרשי ההלכה.

ראשיתה של שיטת דבי ר' ישמעאל הייתה ככל הנראה בביאור הכפילות שבין שמ' כא 24 לזו' כד 19: 'עין תחת עין, שן תחת שן'. כפילות זו נדרשה בעזרת המידה 'בא הכתוב ללמד בו דברים המחוסרים בו', שעל פיה הפרשה בשמות נקראת כחזרה מרחיבה של הפרשה בוויקרא ומחדשת בה את דין צער. קריאה זו הורחבה לאחר מכן לפרשיות נוספות – אף על פי שאין בהן חזרה מילולית אלא רק עניין קרוב – ונלמדו מהן דיני ריפוי, שבת ובושת.

במדרשים דבי ר' עקיבא לא נהגה שיטת הקריאה של בית ר' ישמעאל. במקורות אחדים מבית מדרש זה לא שויכו שמ' כא 18–19 ודב' כה 11–12 לדיני החבלות אלא נקראו כסעיפים שונים בדיני הרוצח, וכל דיני הפגיעה הלא קטלנית באחר נלמדו מזו' כד 17–22. שיטה זו משתקפת היטב בספרא. בחינה של הספרי והמכילתא דר' שמעון בן יוחאי גילתה שגם הם משמרים מקורות המשקפים שיטה זו. עקבותיה אף מצויים במשנת סנהדרין פרק ט, ובמקורות נוספים.

ברגיל נדחתה שיטת בית ר' ישמעאל מן המשנה והתוספתא, ויש לשחזר את עקבותיה באמצעות עיון במדרשי ההלכה. אך במקרה של דיני החבלות אימצו חכמים מרכזיים בדבי

119 הלשון 'חייב/פטור בכלל' הוא התאמה של הקובץ למשנת חמישה דברים בריש הפרק, וכך גם ההערות 'חויץ מן השבת בזמן שהוא שלו', 'ר' יהודה אומר אין לעבדים בושת'.

120 לשאלה זו ולתולדותיה ראו דיון וספרות אצל: ע' גבריהו, 'ושניהם שוים: על פרשנות כיוצרת ערכים בספרות היהודית העתיקה', בפרט ובכלל ג (תשע"ח), עמ' 54–86.

ר' עקיבא – ר' יהודה ורבי – את שיטת בית ר' ישמעאל והעדיפו אותה על פני השיטה האחרת שהייתה קיימת בבית מדרשם, ושנקשרה אולי לשמו של ר' עקיבא עצמו. ניתן לשער כי הלכידות הפרשנית והשיטתיות ההלכתית של שיטת בית ר' ישמעאל נתנו לה יתרון על השיטה דבי ר' עקיבא, שהייתה מבוססת על קריאות מקומיות יותר ועל עקרונות הלכתיים שעיקרם בכתוב ברור פחות, כמו קיומו או היעדרו של 'מעשה ביד'.

פרק החובל כפי שהוא לפנינו הוא יצירה מורכבת ומרובדת, ויש בו כמה מקורות השונים זה מזה בעניינים ובמגמתם.¹²¹ הכרת השיטות ההלכתיות והדרשניות הקיימות במדרשי ההלכה ובמקורות תנאיים אחרים מאפשרת לשחזר את מעשה העריכה של הפרק. במרכז הפרק מונח גרעין הלכות סתמי שעניינו קביעת החייבים והפטורים בנוקי גוף, ושבמקורו שאלת חיוב נשים ועבדים בנוק. המשנה ששובצה בראשית הפרק, משנה א, מוצאה ממקור שאימץ את שיטת דבי ר' ישמעאל שהחובל חייב בחמישה דברים. בסופו של הפרק שובץ קובץ 'העושה [...] נותן', שמוצאו ממקור שלא אימץ את השיטה הזו. שני המקורות הללו נסמכים בברור על מדרשי ההלכה, ולעיתים אף אפשר לראות בהם סימנים מובהקים של מדרש סמוי.

עריכת הפרק הכפיפה את כל המקורות שבו לשיטה המוצגת בראשו, שהחובל בחברו חייב חמישה דברים. שילוב המקורות מדבי ר' עקיבא בפרק ביטל למעשה את שיטתו, ובלא עיון במדרשי ההלכה המקבילים רושמה לא היה ניכר. גם בספרי דברים ובמכילתא דר' שמעון בן יוחאי ניכרים עקבותיה של מגמה הלכתית זו. הכנסת המקורות השונים לגופו של הפרק וקריאתו ברצף יוצרות רושם של קול סמכותי אחד.¹²²

בפרק החובל במשנה וכן בפרק ט בתוספתא בבא קמא, המקביל לו, ובחיבורים תנאיים נוספים קובצו חומרים מבתי מדרש תנאיים שונים המשקפים שיטות הלכתיות שונות, והוצגו באופן שמציע שיטה הלכתית סדורה אחת. עבודת עריכה זו נועדה במקרה שלפנינו להכפיף את כל המקורות המשולבים בפרק למערכת הסיווג של חמישה דברים, והתלמודים הלכו כאן בעקבות העורך התנאי. הקשר החזק שבין השיטה המשלבת את שתי קריאות הפרשה יחד לבין משנת רבי חושף משהו ממפעל הקיבוץ והפרסום של ספרות התנאים בראשית המאה השלישית לסה"נ.¹²³

121 דיון וספרות על האופן שבו נערכה המשנה ועל תכלית העריכה ראו: י' ריון-צבי, 'מבוא למשנה', מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, ירושלים תשע"ט, עמ' 51–55.

122 חוקרים עמדו על התפקיד הנרטיבי של המחלוקת בספרות התנאים. ראו: מ' כהנא, 'עיונים בעיצובה של המחלוקת במשנה ובמגמותיה', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 51–81; ש' נאה, 'עשה לבך חדרי חדרים: עיון נוסף בדברי חז"ל על המחלוקת', צ' זהר וא' שגיא (עורכים), מחויבות יהודית מחודשת: על עולמו והגותו של דוד הרטמן, תל אביב תשס"א, עמ' 851–875. כאן אני מצביע על תופעה הפוכה: במקום סימון שיטה אחת כדעת יחיד ולפיכך כדחיה, מקורות האוחזים בשיטה הדחיה משולבים במקורות הנוקטים את השיטה המקובלת לשם יצירת רושם של רצף אחיד נטול מחלוקת.

123 כפי שהראה כהנא, ידם של דבי רבי הייתה לא רק במשנה אלא אף בספרי במדבר, שהוא חיבור מדבי ר' ישמעאל. ראו: כהנא, גופים זרים (לעיל הערה 95). מן הנתונים שהביא עולה כי שמו של רבי מופיע

נחום אפשטיין¹²⁴ – להתחקות אחר המקורות המשוקעים במשנת רבי.¹²⁵ עיון זה נעשה מתוך רגישות רבה יותר לאופייה של המשנה כחיבור עצמאי שעורכו הותיר חותם על מקורותיו.¹²⁶ כמו כן העיון מתאפיין בגישה לא דוגמטית לשאלה אם המשנה היא חיבור אחד או מרובד, ועוסק הן במשנה כפי שהיא מונחת לפנינו ובחשיפת הרבדים והצרימות שבה הן בגילוי מקורותיה. מדרשי ההלכה ותולדות העיון ההלכתי של התנאים העולה מהם עשויים לשמש קריטריון להפרדת מקורות בתוך המשנה. כך נפתח פתח לעיון בפרשות נוספות בניסיון למצוא את טביעות החותם של בתי המדרש התנאיים במשנה ובתוספתא. שימוש מושכל במדרשי ההלכה עשוי לשפוך אור על תולדות המשנה ועל דרכי עריכתה וכן על ההיסטוריה האינטלקטואלית של בתי המדרש התנאיים. הוא אף עשוי לגלות במשנה ובעריכתה את עקבות המעבר מעיסוק בהלכות אפודיקטיות ומסירתן, לפיתוח הלכות באמצעות מדרשי הכתובים.¹²⁷

- בשכיחות דומה במכילתא דר' ישמעאל ובספרי במדבר (דבי ר' ישמעאל) ובספרי דברים (דבי ר' עקיבא). ראו: כהנא, מדרשי ההלכה (לעיל הערה 11), עמ' 30.
- 124 המבוא של אפשטיין למשנה הוקדש כולו לדיון בקבצים המשוקעים במשנת רבי ובעריכתם. ראו: אפשטיין, מבואות לספרות התנאים (לעיל הערה 7), עמ' 13–232. גם ספרו 'מבוא לנוסח המשנה' (לעיל הערה 42), על ביקורת הנוסח ותולדות המסירה של ספר המשנה, מתמקד בשלבים הראשונים של מסירת המשנה כמראה לפריה היסטוריה שלה, כפי שהראה י' זוסמן, 'כתבי־יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השנים־עשר למדעי היהדות, ג: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשל"ו, עמ' 215.
- 125 לסקירות ביקורתיות של תולדות העיסוק במקורות המשנה ובריבודה ראו: נ' עמינח, 'על תולדות מחקר מקורות המשנה', בשדה חמד, 24 (תשמ"א), עמ' 221–234; י' פורסטנברג, 'עריכות קדומות של טהרות: עיון מחודש במקורות המשנה', תרביץ, פ (תשע"ד), עמ' 507–510 והספרות שם. לעבודה דומה מבחינה מתודולוגית ראו: מ' כהנא, 'סתם מיתה: סקילה או חנק: לבחינת רבידה של משנת סנהדרין', א' ממן ור' בלביים (עורכים), ספר זיכרון למוריה ליבוון: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשע"א, עמ' 17–26.
- 126 לדוגמאות ראו: ד' הנשקה, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, רמת גן תשנ"ז; הנ"ל, שמחת הרגל בתלמודם של תנאים, ירושלים תשס"ו, הנ"ל, מה נשתנה: ליל הסדר בתלמודם של תנאים, ירושלים תשע"ו; י' רוזן־צבי, הטקסט שלא היה: משנה, מדרש ומגדר במשנת סוטה, ירושלים תשס"ו; ו' נעם, מקומראן למהפכה התנאית: היבטים בתפיסת הטומאה, ירושלים תש"ע; כהנא, סתם מיתה (שם); י' פורסטנברג, טהרה וקהילה בעת העתיקה: מסורות ההלכה בין יהדות בית שני למשנה, ירושלים תשע"ז; M. Balberg, *Purity, Body and Self in Early Rabbinic Literature*, Berkeley, CA 2014
- 127 על מעבר זה ראו: S. Fraade, *From Tradition to Commentary: Torah and its Interpretation in the Midrash Sifre to Deuteronomy*, Albany, NY 1991, pp. 69–121; זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל, מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 543–589; מ' הברטל, 'תולדות ההלכה והופעת ההלכה', דיני ישראל, כט (תשע"ג), עמ' 1–23; י' פורסטנברג, 'ממסורת למחלוקת: שינוי דרכי המסירה במשנתם של תנאים ראשונים', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 587–641; A. Schremer, "He [y] Did Not Read in the Sealed Book": Qumran Halakhic Revolution and the Emergence of Torah Study in Second Temple Judaism', D. M. Goodblatt, D. R. Schwartz and A. Pinnick (eds.) *Historical Perspectives: From the Hasmonians to Bar Kokhba in Light of the Dead Sea Scrolls*, Leiden 2001, pp. 105–126

נספח א
מדרש משפטים מקומראן

מגילה 4Q251 מקומראן פורסמה בשנת 1999, ומהדיריה סימנו אותה 4QHalakha^a.¹²⁸ בשנת 2004 פרסם אהרן שמש מחקר על המגילה הזו; הוא הציע שהיא שכתוב של ספר הברית בתוספת מקורות אחרים, ועל כן ביקש שמש לכנותה מדרש משפטים.¹²⁹ אלישע קימרון פרסם שוב את הקטע בשנת 2013 במהדורתו למגילות מדבר יהודה. בקטע 8 של המגילה שחזר קימרון, בעקבות שמש, כך:

[פ⁹]

[יכה איש את עבדו או את שפחתו] בעין [או בשן לחופשי]
[ישלחנו תחת עינו או תחת שנ] ונתן שב[תו ורפו] א ירפא
[vacat¹³⁰ כי יגח שור איש או] אשה והומת השור וסקלהו

5 [ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי ואם שור] נגח הוא מאתמול [...]¹³¹

על פי שחזור זה – הדומה ביסודו לשחזור של המהדירים הראשונים של הקטע – 'המקרא קובע כי אם אדון פוצע עבד או שפחה כך שהוא או היא מאבדים את יכולת השימוש בעיניהם, או שון, על העבד להשתחרר. הקטע שלנו, באנלוגיה לשמ' כא 19 [... קובע כי על האדון לשלם לעבד (שעתה השתחרר) על הזמן שהוא איבד בגלל פציעתו וגם לדאוג להוצאות הרפואיות של

** שוחחתי בעניין מגילה זו עם פרופ' אהרן שמש ז"ל בשנת 2011. ביום 19 ביוני 2011 הוא כתב לי על ההצעה המובאת להלן: 'לענין שאלתך. הצעת השלמה שלך מאוד מעניינת ולפיה הקטע הזה הוא המשך ישיר של הקטע הקודם והשורה הזו היא שכתוב של פסוק כד על פי דברים יט, כא. לגבי הנקודה השנייה. לא משנה איך נשלים את קטע 8 בכל מקרה ברור שבעל המגילה יישם את דין "רפוא ירפה" [כך:] צ"ל ירפא] האמור בתורה בפסוק יט בנוגע למכה את חברו, גם על (לפחות דין נוסף) שהרי הביטוי מופיע גם בקטע 4–7, בסוף שורה 4. האפשרויות הן עכשיו שקטע 8 ש' 2 מדבר או על מכה עבדו, כפי שהשלימו המהדירים או באיזוהו אופן על נוגף אשה הרה. על זה אני צריך לחשוב וייקח לי קצת זמן. אם כי עצם התופעה של החלת דין ממוקם אחד על מקום שני, היא תופעה רגילה בחשיבה ההלכתית של בעלי המגילות (בעצם גם בחשיבה של חז"ל). בכל אופן זה ניתוח יפה ומעניין, שווה להתעסק בו'. תנצב"ה.

E. Larson, M. R. Lehmann and L. H. Schiffman, '251: 4QHalakha A', J. Baumgarten et al. 128 *Qumran Cane 4*, XXV: *Halakhic Texts* (Discoveries in the Judaean Desert, 35), Oxford 1999, pp. 25-52. F. García-Martínez and E. J.: השו שחזור נוסף. Tigchelaar (eds.), *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, Leiden 1997, p. 498

129 שמש, מגילת 4Q251 (לעיל הערה 26).

130 'אולי היה מקום חלק בתחילת השורה' (קימרון, מגילות [לעיל הערה 26], ב, עמ' 193). השו השלמה דומה בקטע 7i שורה 5.

131 קימרון, מגילות (שם).

העבד'.¹³² הלכה זו נובעת מקריאה של שמ' כא 18–19 יחד עם שמ' כא 26 כדין מדיני החבלות. זו כשלעצמה מסקנה חשובה, המגלה קרבה מעניינת בין דרכי הקריאה של דבי ר' ישמעאל לאלה של כת קומראן: דין שן ועין נקרא יחד עם דין שבת וריפוי, משום ששניהם חלק מדין חבלות אחד מקיף. כל פרשה מוסיפה פרטים לפרשה האחרת, וההלכות משתי הפרשיות מיושמות יחד בכל מקרה של חבלה – ובמקרה הזה בעבד.¹³³

השלמה זו אף מציעה הלכה מחודשת: בעלי עבד היוצא בשן ועין חייב לשלם לו גם תשלומי שבת וריפוי על חבלתו. נוסף על כך זהו שימוש נדיר מאוד בבי"ת השימוש – למעשה שימוש שאינו מתועד בלשון המגילות – לציון האיבר המוכה.¹³⁴ ייתכן שאפשר להציע השלמה אחרת של שורות 1–3 המחזקת את הקרבה לקריאה דבי ר' ישמעאל:

[ואיש כי יתן מום בעמיתו]

[כאשר עשה לו כן יעשה לו עין] בעין [שן בשן כאשר]

[יתן מום באדם כן ינתן ב] ונתן שב[תו ורפו]א ירפא

[vacat כי יגח שור איש או] אשה והומת השור וסקלהו

5 [ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי ואם שור] נגח הוא מאתמול [...]

לפי השלמה זו בעל המגילה הוסיף בספרו את דין החבלות העצמאי מתוך וי' כד 19–21. את מטבע הלשון 'עין תחת עין' שבויקרא הוא שכתב על פי המקבילה בדברים, 'עין בעין שן בשן יד ביד רגל ברגל' (דב' יט 21). אם כן אין מדובר בדין שן ועין של העבד אלא בדין חבלות עצמאי, שאינו קיים בספר הברית. בעל המגילה הוסיף לדין החבלות הזה את דין שבת וריפוי משמ' כא 18–19. זוהי תמצית השיטה של דבי ר' ישמעאל שכל דיני החבלות נקראים יחד ומיושמים כאחד על כל חבלה וחבלה – לעומת השיטה שזיהיתי כשייכת לדבי ר' עקיבא, שדין שבת וריפוי חל רק במקרה

132 לרטון, להמן ושיפמן, 251 (לעיל הערה 128), עמ' 33–34. התרגום שלי. המכילתא דר' שמעון בן יוחאי שוללת את השיטה הזו במפורש: 'יכול יהא יוצא בנ<זקו, ומשלם לו דמי עינו ודמי שינו? תל' לו' לחפשי ישלחנו תחת עינו (שמ' כא 26). תחת עינו – כל הבא מחמת עינו. תחת שינו – כל הבא מחמת שינו' (מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 27 [מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 177]). ראו גם: מכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ט (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 279).

133 לתשלומים לעבד לאחר שהשתחרר על חבלות שנעשו בו יחד עם החבלה שגרמה לשתדורו השוו: תוספתא, בבא קמא ט, כג (מהדורת ליברמן, עמ' 47).

134 השורש נכ"ה + ב משמש בלשון המקרא ובלשון המגילות פעמים ספורות לציון מושא המכה (לרשימה ראו: קליינס, מילון [לעיל הערה 19], ה, עמ' 689). ברם כמעט כל ההיקריות הללו ניתנות לפירוש כשימושים פריטיטיוויים בבי"ת השימוש, כלומר: מתוך. שני יוצאי דופן מעניינים הם: 'הכית בצור ויצא ממנו מים' (שמ' יז 6; והשוו: ויך את הסלע במטהו פעמים' [במ' כ 11]) וכן רצונו של שאול להכות 'בדוד ובקיר' (שמ' יח 11; יט 10). נראה כי השימוש הראשון אף הוא למעשה פריטיטיווי, ויש להבין את המצווה למשה כאילו התבקש לא להכות את הצור כולו אלא להכות בנקודה מסוימת בצור. יוצא הדופן השני משמעו: לחבר (באמצעות המכה) בין דוד לבין הקיר, כמו 'ונתתה [את המרצע] באונו ובדלת' (דב' טו 17), וכך פירש גם קליינס: 'pin someone to wall with spear' (קליינס, מילון [שם] עמ' 684).

של ניסיון רצח ('מכה תפוס למיתה'), ודין החבלות של וי' כד הוא המקור העיקרי ואולי הבלעדי לדיני החבלות. לפי השלמה זו שיטת הקריאה דבי ר' ישמעאל בפרשיות החבלה שבתורה וחלק ממסקנותיה ההלכתיות משתקפות כבר במגילת מדרש משפטים.¹³⁵

נספח ב שיטת ר' אליעזר

במכילתא דר' ישמעאל מצויה שיטה הלכתית שלא זכתה להיכלל במשנה – שיטתו של ר' אליעזר. יחסה של שיטה זו להופעה הכפולה של הפסוק 'עין תחת עין' שונה מאוד מהיחס אליה במדרשים דבי ר' ישמעאל או במשנה. בעדי הנוסח של המכילתא דר' ישמעאל חדר לדרשה המובאת בשמו של ר' אליעזר גוף זר (ראו לעיל עמ' 9), וזוהי גרסתה המשוחזרת:

[13] ר' אליעזר או': עין תחת עין (שמ' כא 24) – שומע אני בין מתכוין בין שאינו מתכוין, אינו משלם אלא ממון? והרי הכתוב מוציא המתכוון לעשות בו מום, שאינו משלם אלא ממש. [23] תלמוד לומר [=שנאמר]¹³⁶ כאשר יתן מום באדם (וי' כד 20) – עד שיתכון לעשות בו מום.

נראה כי ר' אליעזר קרא כל היקרות של דין עין תחת עין על פי הקשרו במקומו. הפרשה בשמות עוסקת בפגיעה בלתי מכוונת באישה הרה, בעוד הפרשה בוויקרא עוסקת בפגיעות בודון. ר' אליעזר סבר שהפרשה בוויקרא קובעת שהמתכוון להטיל מום בחברו אמור לסבול בגופו, שכן הכתוב בוויקרא, 'כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו', 'מוציא המתכוין [...] שאינו משלם אלא ממש'.¹³⁷ לעומת זאת מי שפגע בגופו של חברו בלא כוונה, כמו בפרשה בשמות, אמור לשלם

135 לדוגמאות נוספות לקשרים בין הלכת דבי ר' ישמעאל למגילות ראו: A. Yadin, '4QMMT, Rabbi Ishmael, and the Origins of Legal Midrash', *Dead Sea Discoveries*, 10 (2003), pp. 130-149; מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 371-372 (ושם מדובר בר' ישמעאל עצמו, ולא במדרשים דבי ר' ישמעאל); V. Noam, 'Divorce; in Qumran in Light of Early Halakhah', *Journal of Jewish Studies*, 56 (2005), pp. 206-223; ו' נעם, 'ניצני מדרש הלכה בקומראן', דיני ישראל, כו-כז (תשע"ג), עמ' 7-18; כהנא, ספרי במדבר (לעיל הערה 7), עמ' 69-70 והערה 13; הנשקה, לתולדות פרשנות (לעיל הערה 7). אין בכך כמובן כדי לומר כי בדבי ר' עקיבא לא השתמרו גם מסורות קדומות (כפי שהראיתי לעיל הערה 80, בעניין יוספוס ופילון).

136 על שימוש זה במונח 'תלמוד לומר' ראו: מ' כהנא, אקדמות למהדורה מדעית של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 173, הערה 35.

137 'יתן' נדרש כאן כמציינן כוונה. השוו: משנה, מכשירין א, ג.

ממון: 'ענש יענש', או בלשון התרגום בכ"י נאופיטי 1: 'מתקנסא יתקנס'.¹³⁸ כפי שכבר הבחין שמא פרידמן, שורשיה של שיטה משפטית זו עתיקים, ונמצאים בחוקי חמורבי.¹³⁹ ר' אליעזר לא קיבל את המידה 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו', לפיה יש לקרוא שתי פרשיות שיש בהן מילים זהות כעוסקות באותו הנושא ומשלימות זו את זו. תחת זאת הציע שכל פרשה עוסקת במקרה אחר: האחת עוסקת בחבלה בשוגג ומשלמים בה ממון, והשנייה עוסקת בחבלה במזיד ומשלמים בה ממש.¹⁴⁰

בשל בעיות הנוסח והעריכה במכילתא דר' ישמעאל נדונו דבריו של ר' אליעזר במחקר בעיקר על סמך הבבלי, המביא אותם באופן קטגורי יותר: 'תניא ר' אליעזר אומר עין תחת עין ממש'.¹⁴¹ זהו ניסוח קיצוני יותר של שיטתו, ולפיו אין היא מותנית בנסיבות המשתנות ומכריעה בכל מקרה – ממש. שיטה קטגורית זו עשויה להיות הצגה סכמטית שקל לדחות במסגרת הסוגיה בבבלי, המוקדשת כולה לדחיית שיטת ר' אליעזר.¹⁴² עם זאת היא עשויה גם להיות קרובה יותר לדבריו המקוריים של ר' אליעזר, שבדבריו חוזר המונח 'ממש'.¹⁴³

138 כך גם בתרגום מן הגניזה כ"י A ובתרגום המיוחס ליונתן; תרגומים דומים ראו בתרגום השבעים (ἐπιζημιον) אונקלוס (אתגבאה יתגבי), התרגום השומרוני (גבאי יתגבי), הפשיטתא (αἰμασι δαμνα) והוולגטה (subiacebit damno). 'ענש' בלשון מקרא מסמן לרוב קנס כספי. ראו למשל: 'ענשו אתו מאה כסף' (דב' כב 19); 'ויתן ענש על הארץ: מאה ככר כסף וככר זהב' (מל"ב כג 33 = דה"ב לו 3); וכך גם בארמית: 'וכל די לא להוא עבד דתא [...] דינה להוא מתעבד מנה, הן למות הן לשרשו [=גירוש] הן לענש נכסין ולאסורין' (עז' ז 26). לעומת זאת במשלי 'ענש' בא במשמעות קרובה יותר לזו שבעברית החדשה, punishment (ראו למשל: יז 26; כא 11).

139 ש"י פרידמן, 'הוספות וקטעי סברא בפרק החובל, ב"ק פ"ח', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 431, הערה 48. בחוקי חמורבי סעיפים 196–197 המחוקק גזר על תשלומי ממש, אך בסעיף 206 קבע: 'כי יכה איש את רעהו (ו) בעת מצה וייתן בו חבורה – ונשבע האיש ההוא: בבלי דעת הכיתיו, ואת הרופא ישלם' (מ' מלול, קובצי הדינים ואוספים משפטיים אחרים מן המזרח הקדום, חיפה תש"ע, עמ' 156–157).

140 אופן קריאה זה נשלל במפורש מכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' כא 22 (מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 176, שורה 1) ובירושלמי, בבא קמא ת, א (ו ע"ב; מהדורת רוזנטל–ליברמן, עמ' 29, שורה 8). ראו: גבריהו, חבלות (לעיל הערה *), עמ' 68–69. גם פרשני מקרא מודרניים שללו את ההבחנה הזו במפורש. ראו ההפניות אצל: פרידמן, הוספות (שם); אך השוו: W. H. C. Propp, *Exodus 19-40* (Anchor Bible), New York 2006, p. 221.

141 בבלי, בבא קמא פד ע"א. ראו ניסיון התיקון של א' גייגר, 'על דבר איזה מחלוקת אשר בין הצדוקים והנלוים אליהם ובין הפרושים וההפרש בין ההלכה הקדומה למאוחרת', החלוץ, ו (תרכ"ב), עמ' 38 (נדפס שוב: הנ"ל, קבוצת מאמרים, ורשה תר"ע, עמ' 162); ראו גם בפירושו של א"ה וייס במהדורתו למכילתא דר' ישמעאל, עמ' 91, הערה ז; וכן: י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, רמת גן תשכ"ח, עמ' 37; J. Neusner, *Eliezer Ben Hyrcanus: The Tradition and the Man*, Leiden 1973, p. 213. בסכוליון למגילת תענית, ד' תמוז, והדיון של ו' נעם, מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים תשס"ד, עמ' 206–216.

142 פרידמן, הוספות (לעיל הערה 139), עמ' 419–423; נ' ז'הר, בסוד היצירה של ספרות חז"ל: העריכה כמפתח למשמעות. ירושלים תשס"ז, עמ' 123–140.

143 מכילתא דר' ישמעאל, פסחא יד (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 48) והמקבילות בספרא, אמור יב, יא [מהדורת

האם קיבל ר' אליעזר את מערכת חמישה דברים שבמשנת בבא קמא פרק ח, ולו כאמצעי להעריך את תשלומי החבלה בשוגג? נראה שלא – מערכת חמישה דברים מבוססת על דרשת כפילות הפרשיות בשמות ובוויקרא על פי השיטה 'בא הכתוב ללמד בו דברים מחוסרים בו', טכניקה דרשנית שר' אליעזר לא קיבל. נוסף על כך ביסוד מערכת חמישה דברים שבמשנה עומדות שלוש הנחות הלכתיות שר' אליעזר לא קיבל: ההנחה ש'אדם מועד לעולם',¹⁴⁴ ולכן אין הבדל בין שוגג למזיד בחבלה – בניגוד לשיטת ר' אליעזר; ההנחה ש'אינו חייב על הבושת עד שיהא מתכוין' (משנה, בבא קמא ח, א), ולכן במזיד משלם את הבושת ואינו מאבד את איברו – לו היה ר' אליעזר מקבל את דין הבושת כחלק מדיני החבלות, הוא היה מחייב בממש על בושת שבכוונה; וההנחה ש'עין תחת עין – ממון' בכל מקרה, שוב בניגוד לדברי ר' אליעזר. החיוב המצטבר בחמישה דברים אפשרי רק כאשר מחייבים על הדברים הללו ממון ולא כשמנסים לשחזר את הנסיבות המדויקות של המקרה שכבר קרה. שיטתו ההלכתית ושיטתו הדרשנית של ר' אליעזר אינן מתאימות אפוא לאלו העולות מן המערכת של חמישה דברים.

ד"ר עמית גבריהו, תכנית עמיתית בובר במדעי הרוח והחברה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501

amit.gvanyahu@mail.huji.ac.il

וייס, דף קג ע"ב], והייחוס המוחלף במכילתא דר' שמעון בן יוחאי לשמ' יב 37 [מהדורת אפשטיין–מלמד, עמ' 33, שורה 8]; ספרי דברים ריג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 246). המונח בא גם במדרשי ההלכה בסתם, ופעם אחת בפי ר' ישמעאל, במכילתא דמילואים א, ה (מהדורת וייס, דף מה ע"ג).